

Türk Lehçelerindeki /b-/>/m-/ Değişmesinin Fonetik Açıdan İncelenmesi

Phonetic Analysis of /b-/>/m-/ Change in Turkish Dialects

Ensar KILIÇ*

Özet

Muhtelif sebepleri olan /b-/>/m-/ değişmesi, dünya dillerinde sık yaşanan bir ses hadisesidir. Sonuçları itibarıyla hava basıncının burun kanalına yönelmesiyle oluşan bu hadise, dil bilimi literatüründeki genizsilleşme ve burun uyumu gibi kavramlarla ifade edilen fonolojik genişlemenin içerisinde değerlendirilmektedir. /b-/>/m-/ gelişmesi, lehçe çalışmalarında genellikle yüzeysel olarak incelenen, Türk lehçeleri için karşılaştırmalı ve kapsayıcı çalışmaların yapılmadığı bir alandır. İşte bu makalede /b-/>/m-/ değişmesi, fonolojik ve anatomik açıdan değerlendirilmiş; oluşturulan ortak kelime örnekleminin de yardımıyla değişimin lehçelerdeki fonemik eğilimleri saptanmıştır. Ayrıca fonemlerin burunsallık değerleri üzerine yapılan çalışmalardan yararlanılarak /b-/ sesiyle diğer seslerin analogik etkileşimi tartışılmıştır. Çalışmada, bu değişmeye ait Türk lehçelerindeki temel etkileşim ses birimleri /d> y, ğ, g, (ş>j>) j, k, l, m, n, ŋ, r, z/ olarak tespit edilmiştir. Değişmeyi tetikleyen beş fonolojik nedenin yanında, semantik kaçınmanın da /b-/>/m-/ değişmesi üzerinde etkili olduğu belirlenmiş; etkileşim seslerinden /n, ŋ, r/ fonemlerinin bu ses hadisesine neden olan en güçlü belirleyiciler olduğu ortaya koyulmuştur.

Anahtar kelimeler: /b-/>/m-/ değişmesi, genizsilleşme, dudak ünsüzleri, fonosemantik kaçınma, formant uyumsuzluğu.

Abstract

The /b-/>/m-/ change is a frequent phonemic evolution in languages. This change causes the air pressure to be directed towards the epipharynx. This phonemic expansion-based change is known as nasalization in linguistics. The /b-/>/m-/ change is an area that is generally examined superficially in dialectal

* Anadolu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi, ensarkilic@hotmail.com.tr, ORCID: 0000-0003-2294-4443.

studies, where comparative studies are not done for Turkish dialects. In this article, the /b-/>/m-/ change is evaluated phonologically and anatomically with the help of the lexical sample group. Also the assimilations and phonemic tendencies impressing the /b-/ in Turkish was discussed by using the studies on the nasal values. This change is caused by five phonological triggers, as well as phono-semantic avoidance. In the study, fundamental phonemic triggers in Turkish dialects of this change were determined as /(>d>) y, ğ, g, (ş>ɟ>) j, k, k, l, m, n, ŋ, ń, r, z/. Also, the phonemes that trigger this voice change most are /n, ŋ, ń/.

Keywords: *Phonemic development of /b-/>/m-/, nasalisation, labial consonants, phono-semantics avoidance, formant mismatch.*

Dillerin tarihî seyri içerisinde, sesler sürekli bir gelişme içerisinde. Sesler, mevcut dilin fonolojik tarihine bağımlı olarak fonem kadroları oluşturur. Dünya üzerindeki bilinen dillerin fonem kadroları 10 ila 140 arasında değişiklik gösterir (Brown, 2017, s. 22). Fonemik yarılımlar yoluyla seslerde meydana gelen gelişme, bir sestem birkaç farklı alofonun meydana gelmesi suretiyle dillerin fonolojik yüzeylerini oluşturmaktadır. Bu nedenle dillere ait fonolojik yüzeylerin altında, derin ses katmanları yer almaktadır. Bu ses katmanları, insanoğlunun teşekkül yerleri ve boğumlanma açısından fonemleri ayırt edebilme yeteneğiyle bağlantılıdır. Nitekim dillerde ilk filizlenme aşamasından sonra büyük bir hızla gelişim gösteren fonemik çeşitliliğin; göç, coğrafya, iklim, kültürel ilgi vb. nedenlerle geliştiği, ata fonemlerin zamanla bölümlenerek dünya dillerine yayıldığı anlaşılmaktadır (Atkinson, 2011, s. 346).¹ Bu nedenle, /b-/ fonemini anlayabilmek için bu fonemin evrensel fonetikle olan yadsınamaz bağıntı ortaya koymak önemlidir.

/b-/>/m-/ değişmesi, birçok dilde yer alan temel ses hadiselerindedir. Bu değişme, dil bilimi literatüründeki genizsilleşme ve burun uyumu gibi kavramlarla ifade edilen fonolojik hadisenin içerisinde değerlendirilmektedir (Korkmaz, 2017, s. 143; Walker, 2011, s. 1; Walker, 2000, s. 321; Cohn, 1993, s. 43). Konuşma sırasında ağız, burun ve solunum boşluklarındaki ses titreşiminin

¹Sıralı Kurucu Etki Modeli'ne göre, insanoğlunun dünya üzerindeki genişlemesi Afrika merkezli ve tek bir kaynaktan gelen uzun süreli bir göç ile mümkün olmuştur (Deshpande vd., 2008, s. 291). Atkinson tarafından Sıralı Kurucu Etki Modeli temel alınarak dünya dilleri üzerinde yapılan bir araştırmada görülmüştür ki, tıpkı insana ait fenotipik çeşitliliğin Afrika'dan uzaklaştıkça azalması gibi, dillerdeki fonem sayısı da Afrika'dan uzaklaştıkça azalmıştır (Atkinson, 2011, s. 346). Bu araştırma hem tüm dillerin Afrika kökenli olduğunu desteklemekte hem de fonemlerin nasıl çeşitlendiği konusunda önemli ipuçları vermektedir. Nitekim insanoğlunun sesleri anlamlandırma konusundaki en temel hazır bulunuşluklarından biri, seslerin boğumlanma özelliklerini ve farkını saptayabilmedir (Boer, 2001, s. 10-11).

dengesindeki her bir değişimin teşekkül eden fonemin rezonansında sapmalara neden olduğu ve geniz emisyonunun (teşekkül sırasında genizden bir miktar hava salınımının) da bu değişmelerde önemli bir etken olduğu bilinmektedir (Kummer, 2006, s. 4). Buna bağlı olarak Türk lehçelerine bakıldığında, önce /b-/ giriş ünsüzündeki geniz emisyonunun arttığı ve böylelikle geniş bir kelime kadrosunda gerileyici veya ilerleyici benzeşmeye dayalı genizsil bir genişlemenin meydana geldiği görülmektedir.² Bu değişme Türk lehçelerinde oldukça yaygın olmakla birlikte, zikredilen fonetik hadise hakkında herhangi bir müstakil çalışma bulunmamaktadır. Nitekim bu makale, Türk lehçeleri bağlamında /b-/>/m-/ değişmesini geniş bir çerçevede ele almak, bu değişmeye neden olan ses ve konumlanma envanterini tespit ederek değişimin olası sebeplerini değerlendirmek amacıyla kaleme alınmıştır.

1. /b/'nin Boğumlanması ve Boğumlanma Benzerliği Taşdığı Seslerle İlişkisi

Tüm dillerde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de /b/ ünsüzü üretilirken ağız içerisinde hava basınçlı bir şekilde tutulur. Daha sonra bu hava basıncı alt ve üst dudağın aralanmasıyla boşalır ve /b/ sesi boğumlanır. /b/ sesinin boğumlanması esnasında burun kanalı kullanılmaz. /b/ foneminin /m/ ile en büyük farkı da budur. Çünkü /m/'nin boğumlanması esnasında basınçlı hava ağızdan değil burundan bırakılır (Golding-Kushner, 2011, s. 23; Crystal 2018, s. 51).

/b/ sesi Ana Altaycadan başlayarak -belki burada /p/ foneminden gelişerek- Türkçenin bütün dönemlerinde gerek birincil kökenli gerekse ikincil fonem olarak yaşamış olmalıdır.³ Çünkü /b/ fonemi, insanoğlunun daha üç aylık süreçten itibaren /p/ ve /m/ ile birlikte tekli hecelerin başında boğumlayabildiği az sayıdaki sestten biridir (Crystal, 2018, s. 18). Bununla birlikte /b/'nin kelime ortasında ve sonunda boğumlanması, tekli hecelerin veya kelimelerin başında boğumlanması gibi kolay değildir. Çünkü dudak ünsüzleri olan /b/ ve /p/'nin boğumlanmasında ünsüzün bulunduğu her konum için farklı kas hareketleri

²Bir dilin birçok lehçesinde yayılmacı bir şekilde geniz ünsüzlerinin dudak ünsüzlerinin yerini almasına *genizsil genişleme* adı verilir. Genizsil genişlemenin fonetik bir nedeni olabileceği gibi yaş ve eğitim durumu gibi çok farklı sebepleri de olabilmektedir (Kaiser, 2008, s. 298). Bu değişme özellikle bazı lehçelerde /b-'nin teşekkülü esnasında geniz emisyonu adı verilen burun yoluna hava kaçması hadisesiyle olgunlaşmaya başlamış, zamanla /b-/ fonemi tamamen burun yolunu kullanarak /m-/ ünsüzüne dönüşmüştür.

³Clauson ve Aalto'ya göre Ana Altaycadaki asli dudak ünsüzü /b-'dir. Şçerbak, Serebrennikov ve Gadjeva ise Ana Altayca için asli dudak ünsüzü olarak /p-'yi önermektedir (Özeren, 2008, s. 143; Serebrennikov & Gadjeva, 2011, s. 47-49).

gerekmektedir (Lieberman vd., 1967, s. 450).⁴ Nitekim ana dili Türkçe olan çocuklar iki yaşında /m, p, t, y/ ünsüzleriyle birlikte /b/ sesini kelime başında %97'lik bir oranla -kolaylıkla- boğulmayabiliyorken, bu oran iki ünlü arasında %88'e, sözcük sonunda ise %42'ye kadar düşmektedir (Ege, 2010, s. 24-25; Özcan & Özcan, 2014, s. 74). Araştırmadaki bir diğer ilgi çekici sonuç ise /b/'nin ünlü ile biten bir kelimedenden sonra sözcük başında dahi örneklemin ancak %45'i tarafından sesletilebildiği gerçeğidir (Ege, 2010, s. 25).⁵ Ana dili Türkçe olan çocuklar üzerinde yapılan bu araştırma, /b/ foneminin Türkçeyle şekillenen bir hançere için hangi konumda ne derecede aşınmaya uğradığı ve nasıl bir alofonlaşma eğilimine girdiğini göstermektedir.

/b/ foneminin üretilebilmesi için gereken boğumlanma hareketleri, bu fonemi diğerlerinden ayıran bazı karakteristik özelliklere sahiptir. Lieberman /b/'nin boğumlanması esnasında meydana gelen şu dört karakteristik özelliğe dikkat çekmiştir (1967, s. 446):

- i) Üst ses kanalının patlayıcı ünsüzlerin karakteristik özelliklerini üretebilecek şekilde açılması ve kapanması,
- ii) Ses kanalının özel olarak dudaklarda kapatılması ve açılması, böylece *dudaksızlık* olarak adlandırılan teşekkül yeri özelliğinin üretilmesi,
- iii) Dudaksızlığın sağlanabilmesi için art damağın kapatılması,
- iv) Ses titreşiminin dudakların açılmasıyla eş zamanlı olarak başlatılması.

Ona göre /b/ foneminin boğumlanma açısından kendisine benzeyen seslerle olan karakteristik farkları ise şunlardır:

/b/ foneminin özelliklerinden i, ii ve iii, /p/ ünsüzü için de geçerlidir. Ancak iv özelliği /b/ ve /p/ arasındaki farkı ortaya koyar. Çünkü /p/ sesinin üretilmesi esnasında ses titreşimi dudakların açılmasından 50-60 milisaniye sonra başlar. Yani /p/'nin ötümsüzlüğe dayalı bir formant diziliminde teşekkülü /b/'ye göre çok daha kolaydır. /b/ ile /m/; i, ii ve iv numaralı özellikler hususunda benzeşse de bu iki fonem iii numaralı özellik konusunda farklılaşır. Nitekim /m/ sesi üretilirken art damak burunsalık özelliğinin üretilebilmesi için açık durur. /b/ ile yakın özellikler gösteren bir diğer ses /d/'dir. /b/ ve /d/'nin i, iii ve iv numaralı

⁴Lieberman, bir ünsüzün farklı ünlülerle veya farklı konumlarda kullanıldığı zaman fonolojik olarak farklı özellikler gösterdiğini belirtmiş ve bu durumu "değişmezlik problemi" olarak tanımlamıştır. Değişmezlik problemi, yapısı itibarıyla yarım ünlüler ve akıcı ünsüzleri daha az etkilemekle birlikte bu fonemler dahi farklı birleşimlerde sabit sesletimlere sahip değildir (1967, s. 438-439).

⁵/b/ fonemi, kendisinden önce ünlü ile biten sabit bir tabandan sonra ilk seste dahi olsa fonemik kararlılığını koruyamaz. Üstelik zamanla bu iki kelime bitişik hâle gelirse sesteki yarılma daha da belirginleşir. Nitekim Türkçenin bilinen ilk birleşik kelimelerinden olan *kara baş* ~ *karabaş* "köle, cariyeye" kelimesinde bu durum izlenebilir: *karabaş*>*karavaş*.

özellikleri ortaktır. Bununla birlikte /d/ dudaklarda üretilen bir ses değildir (1967, s. 446).

/b/ fonemi genelindeki bilgiler, /b-/ giriş foneminin Türkçedeki gelişmesi üzerine yorumlandığında şu üç temel fonolojik çıkarıma varılabilmektedir:

i) /b-/ sesi, giriş konumunda en yüksek yüzdeyle sesletilmeye elverişli fonemlerden biridir.

ii) /b/ sesinin Türkçede homorganik ilişki içerisinde olduğu fonemler mevcuttur. Bu nedenle girişteki /b-/ sesi gerileyici veya ilerleyici benzeşme gibi herhangi bir nedenle fonemik dönüşüme zorlandığında, özellikle homorganikleri olan /m-, p-, v-/ ile nöbetleşmekte ya da erimektedir. Nitekim Türkiye Türkçesinde /b/ fonemi; /f/, /m/, /p/ ve /v/ ile birlikte dudak ünsüzleridir (Zimmer & Orgun, 1999, s. 154).

iii) /b-/ fonemi, giriş sesi olsa dahi kendisinden önce açık heceli bir sözcüğün bulunması durumunda boğumlanma kararlılığını kaybetmektedir. Nitekim daha önce belirtildiği üzere böyle bir durumda /b-/'nin başarılı sesletim oranı keskin bir şekilde %97'den %45'e kadar düşmektedir.⁶

2. /b-/ Foneminin ve /b-/>/m-/ Gelişmesinin Türk Lehçelerindeki Durumu

Diller genel anlamda dudak ünsüzlerinin giriş ünsüzü olarak kullanımı hususunda seçicidir. Nitekim pek çok dilde söz başında /b-/ veya /p-/ olmak üzere yalnızca bir tane patlamalı dudak sesi vardır (Clason, 2017, s. 112). Bu durum, dillerin ve hatta lehçelerin dudaksız giriş ünsüzleri konusunda belirgin eğilimler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Dünya dillerindeki fonemik gelişmelerle ilgili bu kurallar tabii olarak Türkçe içerisinde de örneklendirilebilir. Buna uygun olarak, Hakas ve Sarı Uygur Türkçelerinde, Türkçe kökenli olup /b-/ ile başlayan kelimelerin giriş ünsüzü genel olarak ötümsüzleşerek /p-/ olmuştur (Malkoç, 2018, s. 45; Kasapoğlu-Çengel, 2004, s. 90).⁷ Yine Çuvaş Türkçesinde de ötümsüzlük ön plandadır.⁸ Tuva ve Kırgız Türkçelerinde ise genel olarak

⁶Ayrıca Liberman ve arkadaşları tarafından yapılan fonopsikolojik çalışmalar açık bir şekilde /b/ foneminin kendisinden önce gelen ünlülerden etkilendiğini ortaya koymuştur (1967, s. 450).

⁷Hakas Türkçesinde *pağır*- "havla-", *pah*- "bak-", *pala* "bala, çocuk", *paçah* "balçık", *paltır* "baldır", *paltı* "balta", *par* "var" vb. örneklerde de görüldüğü gibi bu lehçede /b-/>/p-/ değişmesi karakteristiktir (bk. Gürsoy-Naskali vd., 2007, s. 355-405). Aynı durum Sarı Uygur Türkçesi için de geçerli olup bu lehçede *pus* "buz", *pırın* "burun", *pasta*- "başla-", *baş* "pas", *put* "but" gibi kelimeler karakteristik /b-/>/p-/ değişmesine örnek gösterilebilir (Kasapoğlu-Çengel, 2004, s. 90).

⁸Çuvaş Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde /b-/'li olan hem alıntı hem de Türkçe kelimelerin çoğunda /p-/ sesi bulunur. Yani Çuvaş Türkçesi /b-/'yi ötümsüzleştirmektedir: *päckä* "bıçkı", *pähär* "bakır", *pahça* "bahçe", *pajkuş* "baykuş", *pajla*- "payla-", *pajta* "fayda", *papak* "bebek", *par* "bez", *par*- "ver-", *pär* "buz", *pärah*- "bırak-", *pärşa* "pire", *päru* "buzağı", *päs*- "boz-", *pattär*

Türkçe kelimelerin girişinde ötümsüz /p-/ sesi tercih edilmemektedir (Clouston, 2017, s. 112; Özeren, 2008, s. 143).⁹ Aynı şekilde Eski Türkçede de /p-/ sesi giriş konumunda genellikle alıntı kelimelerde bulunur (T. Tekin, 2016, s. 65; Eraslan, 2012, s. 69). Görüldüğü gibi Hakas, Sarı Uygur ve Çuvaş Türkçelerinde ötümsüzlük¹⁰; Tuva ve Kırgız Türkçeleri ile Eski Türkçede ötümlülük ön plandadır. Bununla birlikte Çuvaş Türkçesinde genel anlamda ötümsüzleşme temayülü ağır bassa da *mıy* “boyun”, *mıyraGa* “boynuz”, *mıyih* “bıyık” vb. (Ceylan, 1997, s. 11; Paasonen, 1950, s. 89) kelimelerin art zamanlı morfolojilerinde genizsil özellik gösteren fonemlerin bulunması, bu lehçede /b-/>/m-/ gelişmesinin kısıtlı da olsa görülebilmesini sağlamıştır. Ayrıca bazı Türk lehçeleri yabancı dillerden ödünçledikleri kelimelerin giriş seslerindeki muhtelif fonemleri /b-/ olarak sesletme eğilimindedir. Örneğin Yakut, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde /v-, p-, f-/ ile başlayan yabancı kökenli kelimelerde, bu sesler genel olarak /b-/’ye çevrilir: Rus. *vopros* > Yak. *boppuros* “problem”, Rus. *flag* > Yak. *bılaax* “bayrak”, Rus. *pasılka* > Kır. *baselke* “posta kolisi”, Ar. *fāl* > Kır. ve Kaz. *bal* “fal”, Rus. *plug* > Kaz. *bulık* “saban”, Far. *pehlevān* > Kır. *balban*, Kaz. *baluvan* “pehlivan” gibi (Kirişcioğlu, 1999, s. 36; Akın, 2011, s. 627; Yudahin, 2011; Koç, 2019; Atmaca, 2012, s. 288).

/b/ foneminin Türkçenin yazılı olarak takip edilebildiği dönemden beri ilk seste bulunabildiği görülmektedir. Eski Türkçede “balık, baş, bir” gibi birçok kelimedede /b-/ fonemine rastlanmaktadır. Türk lehçelerinde genellikle tek heceli kelimelerde geniş veya düz ünlülerden önce gelen /b-/ foneminin ise genizsilleşmeye karşı daha dirençli olduğu görülmektedir. Örneğin Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Kırgız, Kazak, Başkurt, Nogay ve hatta Yakut Türkçelerinde “baş, beş, bir” kelimeleri hep /b-/ ile başlar. İçerisinde /n, ŋ, n/ bulunan kelimeler bu genellemenin dışındadır. Çünkü bu sesler /b-/>/m-/ gelişmesi için çok güçlü tetikleyicilerdir (bk. Tablo 1).

/b-/ foneminin tek heceli kelimeler dışında da Türk lehçelerindeki korunumu hâlâ çok kuvvetlidir. Bu durum, Dîvânu Lugâtî’t-Türk ile Oğuz,

“batur”, *pelce* “beşik”, *pělēt* “bulut”, *për* “bir”, *pětēm* “bütün”, *bin* “pin”, *pulă* “balık”, *puşana* “bacanak”, *pylcăk* “balçık” vb (Paasonen, 1950, s. 94-116; Ceylan, 1997, s. 8-12).

⁹Diğer Türk lehçelerinde TT *pek*, *piş-*, *porsuk*; Özb. *pish-* “piş-“, *pichoq* “bıçak”; Kaz. *paspak* “başmak”, *piş-* “piş-“, *pışak* “bıçak” gibi birçok örnekte Eski Türkçe ile kıyaslandığında /b-/>/p-/ değişmesine şahit olunurken Kırgız ve Tuva Türkçelerinde, yansıma kelimeler ve Tuva Türkçesindeki *pağa* “kurbağa” vb. birkaç kelime haricinde, Türkçe kelimelerde /p-/ sesine rastlanmamaktadır (bk. Tablo 1; Arıkoğlu vd., 2003, s. 87-88; Özeren, 2008, s. 143).

¹⁰Normalde /b-/ ünsüzünü Türkçe kelimelerde saklamayan Hakas Türkçesinde, ötümsüz diş eti veya diş eti-damak ünsüzleri ve akıcı ünsüzler sayesinde birkaç Türkçe kelimenin başında /b-/ ünsüzüne rastlanabilmektedir: *balık* “balık”, *barış* “gelir”, *başmak* “potin, çarık” gibi (Gürsoy-Naskali vd., 2007, s. 65-70).

Karluk, Kıpçak ve Sibiryâ lehçelerini örneklemeleri açısından seçilen Altay, Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkiye, Türkmen ve Yeni Uygur lehçelerinin 68 maddeden oluşan *ortak kelime örnekleminde*¹¹ açıkça görülmektedir. Nitekim aşağıdaki örnekleme göre /b-/’nin lehçeler bazındaki ağırlıklı korunum oranı %81.53’tür. Hatta kelimelerden %47.05’inin örneklemedeki lehçelerden hiçbirinde değişim göstermediği (giriş sesi açısından) saptanmıştır (bk. Tablo 1). Lehçelere ayrı ayrı bakıldığında ise çağdaş lehçelerden Türkiye Türkçesinin /b-/ ünsüzünü %89.7 ile en yüksek oranda koruduğu, koruyuculuğun en az olduğu Yeni Uygur Türkçesinde dahi bu oranın %66.17 olduğu anlaşılmaktadır. Türk lehçelerinde /b-/ sesinin değişme örneklemleri aşağıdaki gibidir (Ercilasun vd., 1991; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014; Orucov vd., 2006; Gürsoy-Naskali & Duranlı, 1999; Dybo vd., 2015; Bayniyazov vd., 2019; Koç vd., 2019; Tekin vd., 1995; Shaw, 2014; Yudahin, 2011; Yusupova, 2018; Begmetov vd., 2006-2008; Necip, 2016; Eren, 1999):

Dîvânu Lugâti’t-Türk	Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Özbek Türkçesi	Yeni Uygur Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Altay Türkçesi
bađram ~ bayram	bayram	bayram	baýram	bayram	bayram	meyram	mayram	bayram
bađla-	bađla-	bađla-	bagla-	bog'la-	bađli-	bayla-	baylō	buula-
bağa	(kur)bağa	(qur)bağa	(gur)bağa	(qur)bağa	pağa	bağa	kur(bağa)	bağa
bađır-	bađır-	bađır-	bagyr-	bađır-	vađır-	bađır-	bađır-	bagır-

¹¹Lehçeler arası ortak kelime havuzu oluşturulurken yaşanan en büyük sorun hemen hemen tüm lehçelerde yaygın olarak kullanılan bir kelimenin, bir ya da birkaç lehçede sözlük envanteri bakımından kullanılmaması ya da kayda geçirilmemiş olmasıdır. Bu nedenle örnekleme seçilirken öncelikle Dîvânu Lugâti’t-Türk’te /b-, m-/ giriş sesiyle bulunan kelimeler merkeze alınmış; bu kelimelerden Altay, Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkiye, Türkmen ve Yeni Uygur Türkçelerinin tamamında (aksi belirtilmedikçe ölçünlü dillerde) bulunanlar listelenmiştir. Devamında fonetik açıdan gerekli farkındalığı yansıtmadığı düşünülen ve aynı kökten türeyen bazı kelimeler örneklemeden çıkarılmıştır. Örneklemede Oğuz grubundan üç, Karluk ve Kıpçak grubundan iki, Sibiryâ lehçelerinden ise bir adet lehçe seçilmiştir. Örneklemedeki lehçe sayısının daha da genişletilmemesinin sebebi, lehçe sayısı arttıkça ortak kelime sayısının azalmasıdır. Ortak kelime sistemine dayalı dar bir örneklemeden elde edilen yüzdeler tabii olarak ele alınan lehçelerdeki yönelim oranlarını kesin olarak vermesi mümkün değildir. Ancak bu oranlar mukayese ve eğilimin yönü bakımından önemlidir. Ayrıca, kelime listesi hazırlanırken Latin alfabesi kullanılan lehçelerdeki kelimeler hâlihazırda kullanıldığı şekliyle verilmiştir. Bunun yanında kalıplaşmış kelime kombinasyonlarının neden olduğu değişimler giriş konumunu temsil etmediği için değerlendirmeye alınmamıştır. Örneğin Özbek Türkçesi ağızlarında “qurbaqa” kelimesinin “qurvaqa” biçimi de vardır. Yine Özbek Türkçesinde “ber-“ tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığında aynı durum ortaya çıkmaktadır: *kela ber- > kelaver- vb.*

Ensar Kılıç

bala	bala	bala	bala	bola	bala	bala	bala	bala
baldu	balta	balta	palta	bolta	palta	balta	balta	malta
balıq	balık	balıq	balyk	balıq	bélik	balıq	balıq	balıq
bār	var	var	bar	bor	bar	bar	bar	bar
bar-	var-	var-	bar-	bor-	bar-	bar-	bar-	bar-
bas-	bas-	bas-	bas-	bos-	baş-	bas-	bas-	bas-
baş	baş	baş	baş	bosh	baş	bas	baş	baş
başak	başak	başaq	baş	boshqoq, mashoq	başak, maşak (kaş. ağzı)	başak, maşak	maşak	majak
başlan-	başla-	başla-	başla-	boshla-	başli-	basta-	baştō	baştal-
başmaq	başmak	başmaq	başmak	boshmaq	başmaq	paspak	başmaq	başmaq, başpak
bat-	bat-	bat-	bat-	bot-	pat-	bat-	bat-	bat-
bedük ~ beđük	büyük	böyük	beýik	buyuk	büyük	büyük	biyik	biyik
beg	bey	bəy	bek	bek	beg	bek	bek	biy
belgü	belgi	bəlgə	belgi	belgi	belge	belgi	belgi	belge
ber-, bir-	ver-	ver-	ber-	ber-	ber-	ber-	ber-	ber-
beri	beri	bəri	beri	beri	beri	beri	beri	beri
berk	pek, berk	bərk	bek, berk	bek, berk	bek, berk	bek	bek, berk	bek
beşik, bişik	beşik	beşik	meşik	beshik	böşük	beşik	beşik	mejik
bıdıq	biyik	bığ	myık	miyiq	miyik	mıyık	mıyık	mıyık
bıç-	bıç-	bıç-	bıç-	bich-	piç-	piş-	bıç-	bış-
bıldır	bıldır	bildir	bildir	bultur	bultur	bıltır	bıltır	bıltır
bış-	piş-	bış-	bış-	pish-	piş-	pis-	bış-	bış-
bıçek	bıçak	bıçaq	pyçaq	pichoq	piçak	pışak	bıçaq	bıçak, bıçağı
bil	bel	bel	bil	bel	bel	bel	bel	bel
bil-	bil-	bil-	bil-	bil-	bil-	bil-	bil-	bil-
bilek	bilek	bilək	bilek	bilak	bilek	bilek	bilek	beleği, belek
bilezük	bilezik	bilərzik	bilezik	bilakuzuk	bileyzük, bileküzük	bilezik	bilerik	bilektüş

Türk Lehçelerindeki /b-/>/m-/ Değişmesinin Fonetik Açıdan İncelenmesi

bir	bir	bir	bir	bir	bir	bir	bir	bir
bişinç	beşinci	beşinci	bâşinji	beşinchi	beşinçi	besinşi	beşinçi	bejinçi
bit	bit	bit	bit	bit	pit	bit	bit	biyt
biz	biz	biz	biz	biz	biz	biz	biz	bis
boç "uzunluk"	boy	boy	boy	bo'y	boy	boy	boy	boy
boçuğ	boya	boya	boya	bo'yoq	boyak	boyav	boyok	buduğ
boğ-	boğ-	boğ-	boğ-	bo'g'-	boğ-	buvındır-	bū	buun- "boğul-"
boğun	boğum	buğum	bogun	bo'g'in	boğun, boğum	buvın	muun	buu
bol-	ol-	ol-	bol-	bol-	bol-	bol-	bol-	bol-
borsmuk, borsuğ	porsuk	porsuq	torsuk	bo'rsiq	borsuğ	borsıq	borsıq	borsuğ
boş	boş	boş	boş	bo'sh	boş	bos	bos	boş
boyun, boyın	boyun	boyun	boyun	bo'yin	boyun	moyın	moyun	moyın
boz	boz	boz	boz	bo'z	boz	boz	boz	boro
böl-	böl-	böl-	böl-	bo'l-	böl-	böl-	böl-	böl-
böri	börü	böri	böri "böcek"	bo'ri	böri	böri	börü	börü, möri
börk	börk	börk	börük	bo'rk	börk	börük	börük	börük
bu	bu	bu	bu	bu	bu	bu	bu	boo
bū	buğu	buğ	bug	bug'	buğ	buv	bū	buu
budğay	buğday	buğda	bugdaý	bug'doy	buğday	biyday	biyday	buuday
buğra	buğra	buğra	bugra	bug'ro	buğra	buvra	buura	bura
buğa	boğa	buğa	buga	buqa	buğa	buğa	buğa	buğa
bulğa-	bula-	bula-	bula-	bula- bulg'a-	bulğa-	bılğa-	bulğō	bulga-
bulıt, bulut	bulut	bulud	bulut	bulut	bulut	bult	bulut	bulut
būt	but	bud	but	but	put	but	but	but
butak, butık	budak	budaq	pudak	butoq	putak	butak	butak	budak
buz-	boz-	poz-	boz-	buz-	buz-	buz-	buz-	bus- buzuş "bozuş-"

büz, buz	buz	buz	buz	muz	muz	muz	muz	bus, mus, mis, pus
buzluğu	buzluğu	buzov	buzaw	buzoq	mozay	buzav, muzoo	buzav	bıza, bozu
bük-	bük-	bük-	bük-	buk-	pük-	büg-	büg-	bük-
bütün "doğru, sağlam"	bütün	bütün	bütün	butun	pütün	bütün	bütün	büdün
men	ben	mən	men	men	men	men	men	men
meñ "yüzdeki benek"	ben	bənək	meñ	meng	meñ	meñ	meñ	meñ
miñ	bin	min	müñ	ming	miñ	mıñ	miñ	mıñ
miñi	beyin	beyin	beýni	miya	miñe	mıy	mē	mee
monçuk	boncuk	muncuq	monjuk	munchoq	monçaq	monşaq	monçok	monşaq
mün-	bin-	min-	mün-	min-	min-	min-	min-	min-
müñüz	boynuz	buynuz	buýnuz	muguz	müñgüz	müyiz	müyüz	müüs
Örneklemedeki değişmeye ait frekanslar ve /b-/ sesinin korunma yüzdesi								
7 (%89.7)	7 (%89.7)	10 (%85.29)	10 (%85.29)	12 (%82.35)	23 (%66.17)	17 (%75)	13 (%80.88)	14 (%79.41)
Örneklemedeki /b-/>/m-/ değişmesi yaşayan sözcük sayıları ve lehçedeki tüm değişmelere oranı								
7 (%100)	0 (%0)	4 (%40)	7 (%70)	10 (%83.33)	11 (%47.82)	13 (%76.47)	13 (%100)	14 (%100)
/b-/>/m-/ değişmesi geçiren kelimelerin tüm kelimelere oranı								
%10.29	%0	%5.88	%10.29	%14.70	%16.17	%19.11	%19.11	%20.58

Tablo 1: Türk lehçelerinde /b-/ sesinin değişme örnekleme

Yukarıdaki tablodan da hareketle yapılabilecek diğer değerlendirmeler şunlardır:

Tablodaki veriler dikkate alındığında, /m-/ fonemi /b-/’nin en çok dönüştüğü sestir. Nitekim /b-/>/m-/ değişmesinin tüm değişmeler içerisindeki payı %69.91’dir. Ayrıca, bu örnekleme dâhil olan ve /b-/ ile başlayan kelimelerin yaklaşık sekizde biri (%12.90), /b-/>/m-/ değişmesi yaşamıştır. Bu oran, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te %10.29, Türkiye Türkçesinde %0, Azerbaycan Türkçesinde %5.88, Türkmen Türkçesinde %10.29, Özbek Türkçesinde %14.70, Yeni Uygur Türkçesinde %16.17, Kazak Türkçesinde %19.11, Kırgız Türkçesinde %19.11 ve Altay Türkçesinde ise %20.58’dir. Mevcut veriler, Sibirya

lehçelerinden Altay Türkçesi ve Kıpçak lehçeleri olan Kazak ve Kırgız Türkçelerinin /b-/>/m-/ değişmesine en yatkın lehçeler olduğu izlenimini vermektedir. Bu örneklemede, Karluk lehçeleri olan Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri ise /b-/>/m-/ değişmesi hususunda Kıpçak lehçelerinden daha az, Oğuz lehçelerinden ise daha fazla örnek barındırmaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz üzere ötümsüzlüğü ön plana çıkaran Çuvaş Türkçesi sayılmazsa, genizsilleşme eğilimi en az olan lehçeler Oğuz grubundandır.¹²

Oğuz grubu açısından bakıldığında kademeli olarak Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde artan genizsilleşme bu iki lehçeyi genizsilleşme açısından Oğuz dışı lehçelere bir nebze yakınlaştırmaktadır.¹³ Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesine yakınlığıyla bilinen Gagavuz Türkçesi ise /b-/>/m-/ değişmesine karşı oldukça dirençlidir.¹⁴ Bu iki lehçedeki /b-/>/m-/ değişmesine karşı direncin en önemli kanıtı diğer Türk lehçelerinin aksine “ben” zamirinin giriş sesindeki /b-/ ünsüzünün Anadolu ağızlarının ekseriyeti de dâhil olmak üzere korunmuş olmasıdır. Nitekim ölçünlü Türkiye Türkçesindeki Türkçe kökenli kelimelerde çoğunlukla /m-/ sesi bulunmamaktadır (Ergin, 2008, s. 59). /m-/ sesinin bulunduğu kelimeler genellikle ödünçlemedir. Bununla birlikte *Anadolu'nun doğuda Van, Bitlis, Muş, Kars-Terekeme, batıda Afyon, Manisa, Aydın ve öteki bazı Türkmen ağızlarında, Eski Türkçede de olduğu gibi ilk hecesi genzel bir ünsüzle kapanan veya kelime içinde genzel bir ünsüz bulunan sözlerde, ön seste b->m- değişmesi görülür: ben > men, beñiz > meñiz, bıñar > miñar, pancar > mancar, biñ > miñ, binek taşı > minek taşı, bunuñ > munuñ, parmak > māmak vb* (Korkmaz, 2007, s. 95). Ayrıca /m-/ sesinin bulunduğu “menekşe” ve “menteşe” kelimeleri, Farsça asıllarının /b-/li olması ve bu kelimelerin Türkiye

¹²/b-/ ile başlayan kelimeleri genel anlamda ötümsüzleştiren Hakas Türkçesinde /b-/ korunumu çok düşük olsa da bu durum bütün kelimelerin /p-/ ile sesletildiği anlamına gelmez. Nitekim Dîvânu Lugâti't-Türk'te /m-/ sesiyle rastlanan kelimelerin birçoğu Hakas Türkçesinde de bu şekildedir. Örneğin *mii* “beyin”, *min* “ben”, *miş* “ben, hal”, *mün-* “bin”, *moncılı* “boncuk”, *müüs* “boynuz” vb (Gürsoy-Naskali vd., 2007, s. 291-311).

¹³Oğuz grubuna dâhil olan Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde /b-/ giriş ünsüzüne sahip “ben, bin, bin-” gibi kelimeler de /b-/>/m-/ gelişmesi gösterir. Bununla birlikte /ŋ, n/ seslerinin gerileyici etkisinin az olduğu kelimelerde bu eğilim Oğuz dışı lehçelere göre sınırlıdır. Örneğin Türkiye Türkçesinde /b-/li sesletilmesine rağmen birçok Türk lehçesinde /m-/li şekilleri görülen “boyun, beyin, bol” gibi kelimeler, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de giriş sesinde /b-/ barındırmaktadır. Bununla birlikte Türkmen Türkçesindeki Türkçe kökenli kelimelerde de uzun ünlülerin bulunması bu lehçenin Azerbaycan Türkçesine kıyasla /b-/>/m-/ değişmesine olan eğilimi artırmaktadır. Örneğin Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki “böcek” kelimesi Türkmen Türkçesinde “möcek” biçimindedir.

¹⁴Oğuz lehçeleri içinde *Türkiye Türkçesine gramer ve sözcük oluşumu bakımından en yakını Gagavuz Türkçesidir. Hatta kimi Türkologlara göre Gagavuz Türkçesi, Türkiye Türkçesinin Rumeli ağızlarından sayılabilecek bir ağız özelliği göstermektedir* (Kurt & Demir, 2016, s. 69).

Türkçesinde /b-/>/m-/ dönüşümüne uğraması yönüyle ilginçtir.¹⁵ Bu kelimelerdeki ikinci hece başı ünsüzü olan /-n-/’nin bu değişmeye ortam hazırladığı anlaşılmaktadır. Türkçe olup /m-/ ile başlayan “mırıl-da-, mırıldan-, mırıl-a-, mırın (kırın), mışıl mışıl, mışıl-da-” gibi kelimeler yansımadır.¹⁶ Bunun dışında /b-/>/m-/ değişmesi hususunda değerlendirilebilecek kelimeler “mele-¹⁷, malak, mihlama, mayış-” ve kökeni tartışmalı olan “minder”dir.¹⁸ “Minder” kelimesi ile ilintili olabilecek ve Dîvânu Lugâti’t-Türk’te kayda geçirilen *mındaru* ~ *mündaru* “ipekle süslenmiş gelin odası” ve *mındatu* “ipek” biçiminde olmak üzere iki farklı kelime bulunmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 765-766; Zieme, 1997, s. 149-152). Yine Moğolcada ipekle ilişkili *mindasu(n)* “işlenmemiş ipek” kelimesi vardır (Lessing, 2003, s. 842). Ayrıca “mındatu” kelimesi Maitrisimit’te “bandatu” olarak geçmektedir (Zieme, 1997, s. 149-152). Hem Türkçe hem de Moğolcadaki bu benzer sözcükler ticaret kelimeleridir (Zieme, 1997, s. 149-152). Muhtemelen İpek Yolu ticareti üzerinden yayılan bu kelimeler henüz Eski Uygur Türkçesinde /b-/>/m-/ değişmesine uğramıştır. Daha sonra anlam değişmesine uğrayan bu türevler “yaslanmaya yarayan şilte” anlamıyla Oğuz grubuna da /m-/’li şekliyle geçmiştir. Bununla birlikte Gülensoy, “minder” kelimesinin Dîvânu Lugâti’t-Türk’te geçen “mündaru” ile karşılaştırılması gerektiğini düşünmekte ancak Räsänen ve Egorov ile birlikte bu kelimenin etimolojisini Türkçe “bin-“ fiiline dayandırmaktadır (Gülensoy, 2011, s. 602).

/b-/>/m-/ değişmesiyle ilgili lehçe gruplarının gösterdiği eğilimlere geniş bir pencereden bakıldığında, aynı gruba dâhil olan lehçelerin /b-/>/m-/ değişmesine olan yatkınlıkları açısından büyük ölçüde tutarlılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Hatta /b-/ sesinin bazı kelimelerdeki gelişmesi gruplar arasında ayırım ve gruplandırılma yapmaya elverişlidir. Örneğin “boyun” kelimesi Oğuz ve Karluk grubunda giriş ünsüzü olarak /b-/’yi tercih ederken Kıpçak grubu ise

¹⁵Örnekte verilen “menteşe” kelimesi Far. “bendkeşe”den, “menekşe” ise Far. “benefşe”den ödünçlenmiştir (Akalın vd., 2011, s. 1651-1653). Bunun zıddı şekilde Türkiye Türkçesinde Far. *mubâr* > *bumbar* “kalın bağırsak, kalın bağırsaktan yapılan yemek” (Akalın vd., 2011, s. 411) örneğinde olduğu gibi kelime ortasındaki /-b-/’nin etkisiyle /m-/>/b-/ değişmesi de meydana gelebilmektedir.

¹⁶Bunun yanında eklerin kelimeleşmesi suretiyle oluşan bazı yapılarda da ilk seste /m-/’ye rastlanabilmektedir: “mışçasına ilişki, mış gibi yap-“ vb (Tolkun, 2019, s. 1599).

¹⁷Her ne kadar bu kelime yansıma olsa da Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *bēle-* “mele-” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 582) biçiminde rastlanan bu fiilin giriş sesinin Türkiye Türkçesinde uzun /-ē-/ ünlüsünün etkisiyle genizsilleştiği düşünülebilir. Uzunluğun genizsilleşmeye etkisi için “Basınç Tasarrufu ve Akıcılık Uyumu” bahsine bakınız.

¹⁸“Malak” kelimesi için “Fonosemantik Kaçınma”, “mihlama” kelimesi içinse “Basınç Tasarrufu ve Akıcılık Uyumu” bahislerine bakınız.

/b-/ ünsüzünü genizsilleştirmektedir. Yine “boynuz” kelimesi tüm Oğuz lehçelerinde /b-/ giriş sesini korurken, diğer tüm gruplarda giriş sesini genizsilleştirmiştir. Bununla birlikte /b-/ foneminin gelişmesi hususunda genel resme değil, tek tek kelimelere bakılmaya devam edildiğinde lehçe grupları bazında keskin hatlarla çizilmiş, tam kararlılık gösteren bir algoritma bulunamayacaktır. Örneğin her ikisi de Karluk grubunda olmasına rağmen Yeni Uygur Türkçesinde “buzacı” kelimesi “mozay” biçimindeyken, Özbek Türkçesinde bu kelime bazı Anadolu ağızlarında da bulunan “buzoq” şeklindedir.¹⁹ Bu durum genizsilleşme dışındaki değişmelerde de yaşanmaktadır. Örneğin Türkiye Türkçesi gibi Oğuz grubuna dâhil olan Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinin aksine “budak” kelimesinin ilk sesi ötümsüzdür. Türkmen Türkçesindeki “pudak” kelimesinin giriş sesi, bir Karluk lehçesi olan Yeni Uygur Türkçesi ile daha yakındır. Tıpkı lehçeler arası farklılaşmalar gibi, /b-/ foneminin aynı lehçe içerisinde alofonlaşması da sık rastlanan bir durumdur. Örneğin Altay Türkçesinde /b-/ ve /m-/ sesleri çoğu defa çok şekillidir: Tablo 1’deki *bus ~ mis ~ mus ~ pus* “buz” örneğinin dışında *baatır ~ maatır* “yiğit”, *baykan ~ maykan* “çadır”, *busta- ~ musta-* “böğür-“ (bk. Gürsoy-Naskali & Duranlı, 1999; Dybo vd., 2015) vb. kelimelerde de /b-/ fonemindeki alofonlaşma sürecinin canlılığını hâlihazırda devam ettirdiğini gösteren çok şekillilik mevcuttur.²⁰ Bu çok şekillilik ağızlarda daha da ön plana çıkmaktadır. Örneğin Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilindeki “pınar” kelimesi Mersin, Antalya ve Muğla’nın bazı bölümlerinde “muñar” (Korkmaz, 2007, s. 95); İzmir Bornova ağızında ise “bınar” şeklinde sesletilmektedir.²¹

Lehçeler arası değerlendirmedeki bir diğer husus ayrıştılaşmadır. /b-/’nin kısıtlı sayıda lehçede, diğer lehçelerin tamamına yakınından ayrıştılaşmış çok sayıda örnek vardır. Örneğin Kırgız Türkçesi, Türk lehçelerinin genelinde korunan “boğum” kelimesinin giriş sesini genizsilleştirmiş, böylelikle kelime “muun” biçiminde sesletilmiştir. Bu konuda en çok veri sağlayan lehçelerden biri ise %33,82’lik oranla örneklemede /b-/’yi en çok değiştiren lehçe olan Yeni Uygur Türkçesidir. Diğer Türk lehçelerinin genelinde “bat-, bit, but, bük-, bütün” gibi kelimelerin giriş ünsüzlerinin korunmasına rağmen Yeni Uygur Türkçesi -kelimelerde bulunan ötümsüz ünsüzlerin de etkisiyle- bu kelimelerin giriş sesini ötümsüzleştirmektedir.

¹⁹Burdur, Trabzon, Rize, Manisa, Kütahya, Zonguldak ağızlarında kelimenin “buzak” biçimi bulunmaktadır (Vardarlı vd., 1965, web).

²⁰Bunun sebebi bu lehçelerin geç dönemde yazıya geçmesi sonucunda farklı alofonik eğilimlerin uzun süre bir arada yaşamasıdır.

²¹Ayrıca “bınar” türevinin yanında, kelime “bunar” ve “buñar” şekillerinde de yaşamaktadır (Vardarlı vd., 1965, web).

/b-/'nin gelişmesiyle ilgili ikili lehçe mukayeselerinde birçok kez fonetik bir asimetrinin bulunduğu görülmektedir. Örneğin Türkmen Türkçesi “boynuz” kelimesinin giriş ünsüzünü aynen muhafaza ederken Kazak, Kırgız, Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri bu kelimenin ilk sesini genizsilleştirmektedir. Bunun tam zıddı şekilde bu dört lehçenin ölçünlü dili “beşik” kelimesinin ilk sesindeki */b-/*'yi korurken bu kez Türkmen Türkçesi “beşik” kelimesinin giriş ünsüzünü genizsilleştirmiştir. Türk lehçelerinde bu durumla ilgili çok daha fazla örnek bulmak mümkündür. Örneğin, Türkiye Türkçesindeki “bıçak” kelimesi Tatar Türkçesinde “pıçaq” biçimindedir; buna rağmen Türkiye Türkçesindeki “parmak” kelimesine Tatar Türkçesinde “barmaq” şeklinde rastlanır (Dwyer, 2007, s. 2012). Bu fonemik asimetriler */b-/* foneminin Türk lehçelerindeki gelişmesinin özellikle kendisiyle yakın ünlüler, genizsil veya diş eti ünsüzleriyle bağıntılı çok yönlü bir fonemik yarıma sürecinde gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim Saraç tarafından Türkiye Türkçesindeki ünsüzler üzerine yapılan bir çalışmada, aynı ünsüze ait farklı ünlülü kombinasyonların muhtelif burunsalık özellikleri taşıdığı belirlenmiştir (2010, s. 40-69).

3. */b-/>/m-/* Değişmesinin Fonolojik Sebepleri

Fonolojik bağlamda */b-/* sesi Türkçe için mutasyon geçiren bir ünsüz değil, bulunduğu konumun özelliğine göre değişen, buna bağlı olarak da giriş sesinde genizsilleşme, sızıcılaşma ve ötümsüzleşme temayülleri gösteren bir fonemdir.²² Bu fonemin ilk seste */m-, p-, t-, v-/* seslerine dönüşebildiği, aynı zamanda bazı hâllerde de eridiği görülmektedir.²³ Nitekim Türkçede */b-/>/m-/* değişmesi sonucunda oluşan genizsilleşmeye sebep olan etkileşim sesleri */(ɖ>) y, ğ, g, (ş>) j, k, k, l, m, n, ɲ, ɳ, r, z/*'dir. Bunun yanında uzun ünlüler ve sporadik olarak ötümsüz ünsüzler de genizsil etkileşimde bulunabilmektedir. Türk lehçelerinde */b-/>/m-/* değişmesinin oluşmasında beş farklı fonolojik nedenin yanında fonosemantik kaçınma etkilidir

3.1. Genizsil Ünsüzlerin Gerileyici Yarı Benzeşmesi

Söz başındaki */b-/* dudak ünsüzü, kendisini izleyen genizsil bir ünsüzün etkisiyle */m-/*'ye dönüşür (Atıcı, 2015, s. 103; Gülsevin, 2013, s. 54).²⁴ Burun

²²Ünsüz mutasyonu, bir ünsüzün yalnızca bulunduğu konumun etkisine bağlı kalmaksızın frekans değerinin güçlenmesi, zayıflaması veya burunlaştırılması şeklinde üç farklı süreci kapsar (Grijzenhout, 2011, s. 1537-1541). Türkçede */b-/* sesinin gelişmesi ise bulunduğu gramatik konumlarla bağlantılıdır.

²³*/b-/>/t-/* Türkçe için nadir bir ses değişmesi olup Türkmen Türkçesindeki *torsuk* “porsuk” kelimesinde bulunur.

²⁴Özdemir'e göre, *patlayıcı ünsüz b sesi sözcük başında bazı durumlarda sızıcı bir ses (v veya m fark etmez bu durumda) olmaya zorlanmaktadır* (bk. 2015, s. 131). Sultanzade ise Özdemir'in bu

yolunu kullanan damak /ŋ/'si,²⁵ palatal /ɲ/, diş eti /n/'si (alveolar /n/) veya /m/'nin (tam benzeşmeye neden olur) /b-/'yi gerileyici benzeşme sonucunda /m-/'ye dönüştürmesi fonolojik açıdan genizsil ünsüzlerin güçsüzlüğüyle açılabilir (Kılıç, 2018, s. 262). Fant'a göre, *burun ünsüzleri, akustik açıdan enerjilerinin zayıflığı ve özelliklerinin ileri derecede değişkenlik göstermesiyle diğer konuşma seslerinden ayrılır. Bu ünsüzlerin akustik yapısında, yutak ve burun boşluklarında oluşan formantların yanı sıra ağız boşluğunda oluşan antiformant yer alır* (akt. Kılıç, 2018, s. 263).²⁶ Bu seslerin hece sonlarında bulunması veya vurgusuz orta hece ünsüzü konumunu işgal etmesi, kelime başlarında bulunan ötümlü ve dudaksıl /b-/ ünsüzünü, fonolojik olarak güçsüz olan genizsil fonemlerin neden olduğu formant uyumsuzluğu neticesinde aşındırmaktadır. Çünkü genizsil ünsüzler komşusu konumundaki bütün ünlülerin giriş frekanslarının azalmasına neden olmaktadır (Kılıç, 2018, s. 265). Böylelikle ünlülerin boğumlanmasında oluşan bu güçsüzlük giriş ünsüzü olan /b-/'ye kadar sirayet etmekte, basınçlı bir şekilde ağız yoluyla boşaltılması gereken hava, genliği artmış bir şekilde burundan tahliye edilmektedir.

Türk lehçelerinde /b-/'nin en çok fonolojik etkileşim kurduğu sesler damak /ŋ/'si ve diş eti /n/'sidir. Bu iki sesin girişteki /b-/ ile etkileşimi daha Eski Türkçede *maŋa* "bana", *men* "ben", *meŋ* "ben, benek", *meŋgi* "ebedi", *meŋiz* "beniz", *meŋzet-* "benzet-", *min-* "bin-", *miŋ* "bin", *mingü* "binek hayvanı", *monçuk* ~ *munçuğ* "boncuk, inci", *muŋ* "keder, bunalım", *müŋre-* "böğür-" vb. kelimelerde açıkça görülmektedir (bk. Caferoğlu, 2015, s. 127-134). Bu durum Türk lehçeleri için çok güçlü bir temayüldür. Bu temayülün Türk lehçelerinde en geniş yayılım gösteren örneklerinden biri ise 1. kişi zamiridir.²⁷

iddiasının yanlış olduğunu, /b/'nin sızıcılaşmasının *kelime sonunda ve eklerde, özellikle de iki ünlü arası (intervokal) konumda* meydana gelen bir hadise olduğunu belirtir (bk. 2016, s. 9).

²⁵Tüm damak ünsüzleri /ŋ/ gibi burun yolunu kullanmadığından, diğer damak ünsüzlerinin /b-/>/m-/ değişmesini tetikleme kapasitesi /ŋ/'ye göre çok düşüktür. Diğer damak ünsüzlerinin bu değişmeye neden olduğu örneklerden biri Türkiye Türkçesinde *böke* "yiğit, pehlivan" olarak sesletilen kelimenin, /b-/'yi büyük oranda değiştiren Hakas Türkçesindeki "möke ~ mökö" (Gürsoy-Naskali vd., 2007, s. 308) biçimidir. Bunun yanında Anadolu ağızlarında "bağa" ve "baga" gibi türevlere sahip olan ve "kaplumbağa, kurbağa yavrusu" vb. anlamlara gelen kelime Tokat ve Konya ili ağızlarında "maka" (Vardarlı, 1997, s. 3107) biçiminde yaşamaktadır.

²⁶*Burun ünsüzleri akustik açıdan ünlülere çok benzer. Komşu ünlülerden enerjilerinin azlığıyla ayrılır* (Kılıç, 2018, s. 263).

²⁷Bu değişme zaminin barındırdığı diş eti /n/'si ve eklemlediği /ğ, g, n, ŋ/ seslerini barındıran eklerin etkisiyle meydana gelmiştir. Nitekim Türkiye ve Gagavuz Türkçeleri dışındaki lehçelerin neredeyse tamamında "ben" zamininin giriş ünsüzü /m-/'ye dönüşmüştür. Böylelikle dilde çok tüketilen yapılardan biri olan 1. kişi zamininin özellikle geniz ünsüzleriyle birlikte boğumlanması için gereken fiziksel çaba en aza indirilmiştir.

1. kişi zamirindeki genizsil ünsüzün /b-/ üzerindeki etkisi dışında, bu zamirdeki /b-/>/m-/ değişmesinin kök-ek birleşimlerinin analogik etkisine dayanan iki temel tetikleyicisi daha vardır. Bunlardan ilki zamire eklenen ve dilde çok tüketilen belirtme ve ilgi hâli eklerinin içerisinde bulunan /i/ ünlüsünün burunsalık değeriyle alakalıdır. /i/ ünlüsü diğer ünlülere göre Türkçede çok daha yüksek bir burunsallık yüzdesine sahiptir (Saraç, 2010, s. 50). Bunu destekler nitelikte, 1. kişi zamirinde /b-/>/m-/ değişmesi görülen birçok lehçede, zamirdeki ünlünün genizsilleşmeye uygun olarak dar ünlülü kullanıldığı görülmektedir (bk. Tablo 2). İkinci olarak, Eski Türkçede yönelme hâli ekinin kişi zamirlerine eklenmesi esnasında rastlanan /-ng-/ fonemik birleşmesinin genizsilliği artırması, /b-/>/m-/ gelişmesi için diğer bir analogik tetikleyicidir. Nitekim bu iki tetikleyici geniz ünsüzünün baskın etkisini yalnızca tali yoldan desteklemektedir. Daha önce bahsedildiği gibi genizsil ünsüzün bu zamir üzerindeki özgül etkisi o denli yüksektir ki, Türk lehçelerinde, eskicil “*bi+” zamir kökü ve “bu” işaret zamirinin²⁸ /-n-, -ŋ-/ ünsüzleriyle etkileşmediği durumlarda, /b-/>/m-/ değişmesine dair fonetik eğilimin azaldığı açıktır. Örneğin Çağatay Türkçesinde 1. kişi zamiri “min” iken, bu zamirin çokluğu “biz” biçimindedir (Eckmann, 1988, s. 230-231). Yine Çağatay Türkçesinde işaret zamiri “bu”, /n/ ile başlayan bir ek almadığı müddetçe giriş ünsüzü /b-/’yi korumaktadır: “bu, bular” vb. Bunun aksine, “bu” zamirinden sonraki herhangi bir konumda /n, ŋ/ ünsüzleri sesletildiğinde, /b-/ genizsilleşerek /m-/’ye dönüşmektedir (Eckmann, 1988, s. 230-231). Tıpkı diğer lehçelerde olduğu gibi Türkiye ve Gagavuz Türkçelerinde de bu zamirler yer yer /n/ ile etkileşimli fonolojik bağlamlarda bulunmalarına rağmen bu lehçelerdeki “ben” ve “bu” zamirlerinde /b-/>/m-/ değişmesinin karakteristik olmaması 1. kişi zamiriyle ilgili irdelenmesi gereken bir diğer boyuttur. Oysaki Eski Anadolu Türkçesinde tam anlamıyla /b-/’li şekillerin hâkimiyetinin söz konusu olmadığı bilinmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde genizsil benzeşme sonucu *men* “ben”, *mana* “bana”, *miŋ* “bin”, *munça* “bunca”, *mundağ* “bunun gibi” ve *munlar* “bunlar” gibi örneklere şahit olmak mümkündür (Mansuroğlu, 1988, s. 256).²⁹ Bahsi geçen bu meseleye yanıt bulabilmek için 1. kişi zamirinin Türk lehçelerindeki durumu

²⁸“Bu” işaret zamiri hâl eki aldığı bir çok lehçede tıpkı 1. kişi zamiri gibi /b-/>/m-/ değişmesine girer. Azerbaycan Türkçesi ise her ne kadar 1. kişi zamirinin ilk sesinde /b-/>/m-/ değişmesini gösterse de “bu” zamirini gerek çağdaş gerekse tarihî çekimleri de dâhil olmak üzere /b-/ giriş fonemiyle sesletmektedir, bu yönüyle Türkiye Türkçesine yakınlaşmaktadır (Yıldız, 2017, s. 209). Aynı durum Oğuz grubuna ait birtakım özellikler gösteren ancak bir Kıpçak lehçesi olan Karay Türkçesinde de mevcuttur (S. Gülsevin, 2013, s. 207).

²⁹Bu örnekler Doğu Türkçesi yazı geleneğinin bir yansıması olarak kabul edilebilir (Korkmaz, 1995, s. 296-298). Ancak bu durumda bile bahsi geçen yazı geleneğinin sürdürülmemiş olması, Eski Anadolu Türkçesinin genizsilleşmeye karşı direncini göstermektedir.

aşağıdaki tabloda verilmiştir (bk. Kocasavaş, 2004, s. 83-149; bk. Ercan, 2016, s. 147-148; bk. Eckmann, 2017, s. 87; bk. Eckmann, 1988, s. 230-231; bk. Ersoy, 2017, s. 276; bk. Eraslan, 2012, s.242-244; bk. Özkan, 1996, s. 138; bk. Hacıeminoğlu, 2013, s. 33-34; bk. Gülsevin, 2016, s. 71; bk. Uygur, 2007, s. 577; bk. Kara, 2007, s. 262; bk. Tekin, 2016, s. 111-112; bk. Kirişçioğlu, 1999, s. 87-88; s. 772; bk. Gabain, 1988, s. 92; bk. Mansuroğlu, 1988, s. 261; bk. Ata, 2002, s. 67; bk. Yazıcı-Ersoy, 2007b, s. 382):³⁰

Türkiye Türkçesi	ben	bana	Beni	benim
Altay Türkçesi	men	mege ~ mee ~ maa	meni	meniñ ~ meñ
Azerbaycan Türkçesi	men ~ <i>nadir</i> ben ³¹	mene	meni	menim ~ <i>nadir</i> benim
Başkurt Türkçesi	min	miñe	mini	miniñ
Codex Cumanicus	men	maña ~ mağa ~ maa	meni ~ benimni	meniñ ~ benim ~ menüm
Çağatay Türkçesi	min	maña	mini	meniñ ~ miniñ
Çuvaş Türkçesi	ep ~ epĭ	mana	mana	man(i)n
E. Uygur Türkçesi	men ~ min	maña	meni ~ mini	meniñ ~ miniñ ~ meneñ
Eski Anadolu Türkçesi	ben ³²	baña ~ maña	beni ~ bini ~ meni	benüm ~ binüm ~ benüñ ~ menüm
Gagavuz Türkçesi	bän	bana	beni	benim
Halaç Türkçesi	men	meñe	meni	menüm
Harezmi Türkçesi	men	maña	meni ~ mini	meniñ ~ miniñ ~ benim ~ minim
Karaçay Türkçesi	men	menñe ~ maña ~ manna	meni	meni
Karahanlı Türkçesi	men ~ min ~ <i>nadir</i> ben ³³	maña	meni ~ mini	meniñ

³⁰Tablo 2'deki zamirler ve çekimlerinin yazımında hâlihazırda Latin alfabesini kullanan lehçeler için resmî imla esas alınmıştır.

³¹Kocasavaş, "ben" şeklinin Latin alfabesinin kabul edilmesi sonucu Türkiye ile etkileşimin bir sonucu olabileceğini belirtmektedir (2004, s. 97).

³²Eski Anadolu Türkçesinde bu zamir yalın hâldeyken "ben" biçiminde kullanılmış; bununla birlikte ek aldığı hem /b-/ hem de /m-/'li sesletimlere rastlanılmıştır (Kocasavaş, 2004, s. 94).

³³Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alır.

Karaim Türkçesi (Troki ağzı)	men	maya ~ ma	meni	menim
Karakalpak Türkçesi	men	mağan	meni	meniñ
Kazak Türkçesi	men	mağan	meni	meniñ
Kazan Tatar Türkçesi ³⁴	min ~ <i>nadir</i> ben	miña	mine	minem ~ benem
Kırgız Türkçesi	men	mağan ~ mağa	meni	menin
Kırım Tatar Türkçesi	men ³⁵ ~ <i>nadir</i> ben	maña ~ mā ~ <i>nadir</i> baña	meni ~ beni (osmanlı tesiri)	menim ~ benim ~ meniñ ~ <i>nadir</i> menem ~ menin
Köktürkçe	ben ~ men ³⁶	baña ~ maña	bini	beniñ ~ meniñ
Kumuk Türkçesi	men	mağa	meni	meni
Memlûk Kıpçak Türkçesi	men	maña ~ maa	meni	menim
Osmanlı Türkçesi	ben ³⁷	baña ~ maña ~ bana	beni	benim
Oyrat Türkçesi	men	mege	meni	menin
Özbek Türkçesi	men ³⁸	menga	meni	mening
Soyon Türkçesi	men	meñe ~ mē	-	mēñ
Şor Türkçesi	min	mağa ~ mā	meni	mēñ
Türkmen Türkçesi	men	maña	meni	menin
Y. Uygur Türkçesi ³⁹	män	maña	meni	meniñ
Yakut Türkçesi	min	miehe ~ miehege	miigin	miene

Tablo 2: 1. kişi zamirinin lehçelerdeki durumu

Tablodan da görüleceği üzere 1. kişi zamirinin çekimlerindeki /(ng>)-ñ, -ñ-/ foneminin tam olarak akıcılık yönünde çözüldüğü sadece üç lehçe vardır: Türkiye, Gagavuz ve Çuvaş Türkçeleri. Bunun dışında kalan lehçelerin

³⁴Kazan Tatar Türkçesine ait bazı metinlerde de Anadolu sahasıyla benzer yapılar görülebilmektedir: *ben* “ben”, *benem* “benim” (Tolkun, 2015, s. 414).

³⁵Daha fazla kullanılan şekil “men”dir.

³⁶Daha fazla kullanılan şekil “men”dir.

³⁷Eski Anadolu Türkçesinden sonra “men” şekli çok büyük oranda kaybolur (Kocasavaş, 2004, s. 95).

³⁸Özbek Türkçesinde, 1. kişi zamiri “men” biçimindedir, bununla birlikte zamire ait ünlü orta uzunluk göstermektedir (Aripov 2019, s. 10733).

³⁹Yeni Uygur Türkçesinde 1. kişi zamiri ve çekimlerinde bulunan /ä/ ünlüsü Türkiye Türkçesindeki /e/ ünlüsünden daha geniş ve açıktır. Transkripsiyonda /e/ olarak gösterilen ses ise Türkiye Türkçesindeki /e/ ile mukayese edildiğinde daha kapalı ve dardır (Yazıcı-Ersoy, 2007b, s. 365).

tamamındaki 1. kişi zamirinin çekimlerinde /ŋ/ ya hâlâ yaşamaktadır ya da bu lehçelerde damaksıllığı ödünleyebilecek ikincil /ğ, g/(>/ø/) sesleri mevcuttur. Ayrıca Kırım coğrafyasında Osmanlı'nın yoğun siyasi nüfuzu neticesinde Türkiye sahasına özgü bazı yapılar ve ses özellikleri Kırım Tatar Türkçesine (Kırım Tatar Türkçesi üzerinden dolayı olarak da Kazan Tatar Türkçesine) sirayet etmiştir (Tolkun, 2015, s. 414; Erkan, 2015, s. 113).⁴⁰ Tabloda da görüldüğü gibi 1. kişi zamiri bu iki lehçede genel olarak “men ~ min” biçiminde olsa da bu zamirin “ben” şekli de vardır.

Çuvaş Türkçesinde belirli bir oranda görülen tam akıcılışma (kayıcılışma) temayülü Türkiye ve Gagavuz Türkçelerinde daha güçlü bir eğilimdir.⁴¹ Bu lehçelerde belirtme hâli ekinin fonetik çatışma yaşadığı durumlarda dahi çoğunlukla /-n-/ sesinden yararlanılmaz, bunun yerine yardımcı ünsüz görevindeki yarı ünlü /-y-/ kullanılır, damaksıllık azalır ve kayıcılık ön plana çıkar; böylelikle kelime ortasında kalan /-n-/ seslerinin frekansları iyice zayıflayarak /-n-/ sesinin diğer seslere etkisi de iyice azalır.⁴² Bir başka ifadeyle Türkiye ve Gagavuz Türkçeleri ekleşme sırasında [-n-] alofonlarını birçok kez uygun bir formant olarak kabul etmez.⁴³ Ayrıca bu lehçelerdeki 1. kişi zamirinde ve bu zamirin ulandığı eklerdeki /-ŋ, -ŋ-/ sesleri, akıcılığın ön plana çıkmasıyla /ğ, g/leşme eğilimi⁴⁴ göstermediğinden, bunun yerine /-ŋ-/ için /b-/ sesinin boğumlanmasını daha da kolaylaştıracak akıcı veya hırıltılı hece ortası ünsüzleri ortaya çıkmıştır: *bahan, bağan, behen, beğen* “bana” vb (Daşdemir 2008, s. 2-3). Hatta bu durum Anadolu ağızlarının bazılarında öyle bir hâl almıştır ki 1. kişi

⁴⁰Kazan, 1552'den sonra Rus işgaline girse de Kırım uzun süre Osmanlı egemenliğinde kalmıştır; Kazan ile de güçlü siyasi ve kültürel bağlar kurmuştur (Kireççi & Tezcan, 2015, s. 20-41).

⁴¹Çuvaş Türkçesinde ilgi hâli çekiminin son sesinde /-n/ sesinin korunması, /b-/nin maruz kaldığı burunsal etkiyi artırmış, muhtemelen bu nedenle ilgi hâli ekinin analogik etkisiyle zamir çekimlerinin ilk seslerinde /b-/>/m-/ değişmesi yaşanmıştır. Ancak 1. kişi zamirinin ekleşmelerinde /ŋ/ sesindeki çözülme yönündeki eğilim, yalın hâlde /b-/>/m-/ değişmesinin gerçekleşmemesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Hatta Çuvaş Türkçesinde “ep ~ epi” biçiminde ötümsüzleştiği görülen 1. kişi zamiri, zamanla ötümsüz ünsüzün başında oluşan türeme nedeniyle yeniden /b-/leşme göstermiş; kelimenin telaffuzu “ebe (‘ebə)” (Kocasavaş, 2004, s. 99) şekline dönüşmüştür.

⁴²Çuvaş Türkçesinde özellikle ilgi hâli ekinin zamir dışı çekimlerinde tam akıcılışmanın izlerine rastlanır. Çuvaş Türkçesinde ilgi hâli ekleri ünlülerden sonra *-nîn, -nîn, -yîn, -yîn* biçimindedir (T. Tekin, 2013, s. 158).

⁴³Yönelme ve belirtme hâli eklerinde /-y-/ yardımcı sesini kullanan Gagavuz Türkçesinde ilgi hâli ekinin ünlü ile biten tabanlardan sonra /-n-/ ünsüzünü tamamen erittiği örnekler de vardır: *babaan kesesi* “babanın kesesi” vb (Özkan, 1996, s. 121-122). Bu durum Gagavuz Türkçesinin ekleşme noktalarında /-n-/ ünsüzünün fonetik zayıflığından ötürü yaşadığı formant uyumsuzluğunu açıkça ortaya koymaktadır.

⁴⁴Örn. Kır. *mağan ~ mağa* “bana”, Kaz. *mağan ~ mağa* “bana” vb (bk. Tablo 2).

zamirinin yönelme çekimindeki /-n- ~ -ñ-/ tamamen eritmiştir: Tokat (*bãa* “bana”), Konya (*bãa* “bana”), Erzincan (*baā* “bana”), Giresun (*bãā* “bana”), Kastamonu (*bā* “bana”), Ordu (*bā* “bana”) ve Gaziantep (*bē* ~ *b^çā* “bana”) (Daşdemir, 2008, s. 5). Kısacası /-ŋ-/ Türkiye Türkçesi ve ağızlarında çözülmüştür ve bu çözülme /-ğ-, -g-/ yoluyla değil /ŋ/ > /ğ (ɣ) ~ v ~ h/ > /ø/ gelişmesiyle tekâmül etmiştir. Daşdemir bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Zamirlerin yönelme hâllerinde görülen yapı, araştırmacılara göre damak “n”sinin çözülmesi/erimesi ve kelime sonunda bir “n” sesi artırılması ile ortaya çıkmıştır. Damak “n”sinin özellikle iki ünlü arasında “ñ > ğ ~ v ~ h > ø” şeklinde bir gelişim göstermesi, kelime içinde iki ünlünün yan yana gelmesinden kaynaklanan ve zamanla normalleşecek olan ünlü uzunluklarının ortaya çıkmasına sebep olur (2008, s. 4).

/b-/>/m-/ değişmesine niçin Türkiye ve Gagavuz Türkçelerinin daha kapalı olduğunu anlamak şüphesiz sadece bahsi geçen fonetik izah ile açıklanamaz. Bu fonetik durumun altında mutlaka anatomik bir gerçek de yatmaktadır. Nitekim Macchiarelli ve Bondioli, insanların göçerliği terk ederek daha durağan bir yaşam tarzını benimsemelerinin ve daha yumuşak besin maddelerini tercih etmelerinin çene yapılarında ciddi bir küçülmeye neden olduğunu belirtmekte ve bunu artan nüfus yoğunluğu etkisi olarak nitelendirmektedir (1986, s. 405-407). Çünkü insanların çene gelişimleri, yenilen yiyecekler ve yiyeceklerin ateş ve aletlerle işlenmesi gibi birçok faktörle yakından ilişkilidir (Emes vd., 2011, s. 37). Orta Asya Türk tarihine bakıldığında Türklerin başlıca geçim kaynağının hayvancılık olduğu ve bunun bir sonucu olarak temelde et ve süt ürünlerinin ön plana çıktığı görülmektedir (Güldemir, 2014, s. 350). Macchiarelli ve Bondioli’nin tespitleri, Batı yönünde hareket eden ve eti tek başat unsur olmaktan çıkarıp hububat, tahıl vb. tarıma dayalı ürünlerle harmanlamaya başlayan Türk toplulukları için de geçerli olmalıdır. Bu konuya ışık tutabilecek önemli çalışmalardan biri Erol-Balaban’ın ortodonti alanındaki uzmanlık tezidir. Üst çene özelinde yapılan bu çalışmada, dar çeneye sahip bireylerin genizsil sesleri çıkarmada büyük derecede başarısız oldukları burunsallık ölçümleri sonucunda ortaya koyulmuştur (Erol-Balaban, 2018, s. 77). Yani dar çene yapıları daha dudaksıl seslere eğilimliken geniş çenelerde genizsillik artmaktadır. Bu durumda, Anadolu yemek kültürü, coğrafyası ve gen havuzunun /b-/ sesinin korunması yönünde bir direnç unsuru olup olmadığı tıbbî yöntemlerle ayrıca incelenmesi gereken bir mevzudur.

Dış-damak ünsüzlerinin /b-/ fonemine etkisi *aralıklı konum benzeşmesi*⁴⁵ yoluyla da gerçekleşebilmektedir. Bu değişmeye Kırgız, Kazak, Başkurt ve Yakut Türkçelerinde “burun” kelimesinin giriş ünsüzünün /m-/ olarak sesletilmesi örnek gösterilebilir (Ercilasun vd., 1991, s. 86-87).⁴⁶ Yine Eski Türkçedeki *biçin* “maymun” kelimesi Altay Türkçesinde “miçin” şekline dönüşür (Dybo vd., 2015, s. 656). Türk lehçelerinde çok anlamlılık gösteren *bıkın* “böğür, omurga, bel” kelimesi ise Kazak ve Kırgız Türkçelerinde “mıkın”dır (Dağlı, 2019, s. 2207).

/b-/>/m-/ değişmesine sebep olan seslerden bir diğeri /ń/’dir. /ń/, Eski Türkçeden itibaren /b-/>/m-/ değişmesini tetiklemiştir.⁴⁷ Bu değişmenin yaşandığı kelimelerden ilki “bań-“ fiildir. Clauson’a göre bu fiil “mayış-, bayıl-“ fiilinin tabanıdır (Clauson, 1972, s. 772-773; akt. Yıldız, 2016, s. 304). Bu taban üzerine kurulan “bayıl-“ fiili Türk lehçelerinde çeşitli nüanslarla kullanılmaktadır. Örneğin Türkiye Türkçesinde /b-/ giriş sesiyle “kendini kaybet-” anlamına gelen fiil, Hakas Türkçesinde /m-/ giriş sesiyle “yorgun düş-” manasında kullanılmaktadır (Gürsoy-Naskali vd., 2007, s. 298).⁴⁸ /b-/>/m-/ değişmesine şahit olunan bir diğer fiil **boń-* “karış-“ kelimesidir. Clauson’a göre Eski Türkçede *muyum* “şaşkın” ve *muymal-* “şaşkın ol-“ şeklinde rastlanan

⁴⁵Birbirini etkileyen iki ünsüz arasında farklı bir ünsüz ve birden fazla ünlü olması durumunda oluşan uzaklık nedeniyle seslerin birbirini etkileme kapasitesi azalır. Bu uzaklık hâli, bir kelimedede /n/ ve /ŋ/ gibi ünsüzler olmasına rağmen /b-/ sesinin lehçelerin birçoğunda korunması sonucunu doğurur. Örneğin “boncuk” kelimesi Türkiye Türkçesinin dışındaki lehçelerin neredeyse tamamında /m-/ ile sesletilir. Çünkü bu kelimedeki /b-/ ve /-n-/ sesleri çok yakın konumlar işgal eder. Ancak /b-/ ve /-n-/ seslerinin oldukça uzak konumlarda bulunduğu “burun” kelimesinde bu gelişme sınırlı kalır. Nitekim bu kelime Azerbaycan, Özbek, Tatar, Türkmen, Yeni Uygur vb. birçok lehçede /b-/’li türevlerle görülür. Bununla birlikte Kırgız, Kazak ve Başkurt gibi lehçelerde /b-/>/m-/ değişmesinin olgunlaştığına şahit olunur. Bu durum, dudak ünsüzleri ve genizsil ünsüzlerin arasındaki ses sayısı arttıkça etkileşim etkisinin azaldığını ancak tam olarak yok olmadığını göstermektedir.

⁴⁶Bu kelimedeki /b-/>/m-/ değişmesinin birkaç lehçeyle sınırlı kalması, /b-/ ve /-n/ sesleri arasındaki mesafenin uzun olmasından kaynaklanmaktadır.

⁴⁷Yıldız tarafından hazırlanan ve /-ń-, -ń-/ sesinin muhtelif kaynaklarda tespit edildiği 37 maddelik envanterdeki kelimeler temel alınmıştır (2016, s. 304-305).

⁴⁸Yine *Dîvânu Lugâti’t-Türk’te* “mayış-“ biçiminde bulunan kelime, bugünkü Türkiye Türkçesinde de aynı fonemik dizilimdedir. /b-/>/m-/ değişmesine son derece mesafeli duran Türkiye Türkçesinde bile kelimenin /m-/’li giriş sesine sahip olması düşündürücü bir durumdur. Bunun nedeni /-a-/ ünlüsünden sonra /-y-/ yarı ünlüsünün gelmesidir. Ancak zaten farklı bir hecenin ilk sesi olan yarı ünlü “bayıl-“ örneğinde olduğu gibi tam olarak genizsilleşmeyi sağlayabilecek durumda değildir. Bu durumda yarı ünlüden sonra kısa ünlü, kısa ünlüden sonra ise sürekli-sızıcı bir sesin gelmesi, fiilin son sesinin tıpkı bir ünlü gibi uzun söylenmesine neden olmaktadır. Sonuç olarak fonetik genliğin iyice arttığı bu fonolojik ortamda /m-/ sesinin formant uyumu /b-/’ye göre çok daha fazladır. “Mayış-“ fiilinde de görülen bu fonetik hadise ile ilgili detaylı bilgi için “Basınç Tasarrufu ve Akıcılık Uyumu” bahsine bakınız.

kelimeler bu fiilin kökünden türemiştir (1972, s. 773; Gabain, 2007, s. 287). Bu değişimin yaşandığı bir diğer kelime **buñuz* “boynuz”dur. Arkaik dönemde kelime ortasında bulunduğu düşünülen /-ñ-/’nin fonemik yarılmaya uğramasıyla bu kelimenin Eski Türkçede /-ŋ- ~ -g-/’li “miñiz ~ müñüz ~ mügüz” biçimleri oluşmuştur (Gabain 207: 287)⁴⁹. Kelimenin modern Türk lehçelerindeki kullanımı şu şekildedir (Ercilasun vd., 1991, s. 78-79; Ceylan, 1997, s. 11; Vasiliev, 1995, s. 44; Gürsoy-Naskali vd., 2007, s. 291-311; Arıkoğlu vd., 2001, s. 77; bk. Tablo 1):

TT	Az.	Trkm.	Özb.	Y. Uyg.	Tat.	Kaz.	Kır.	Baş.	Yak.	Al.	Tuv.	Hak.	Çuv.
boynuz	buynuz	buýnuz	mügüz	müñgüz	mögiz	müyiz	müyüz	mögöz	muos	müüs	miyıs	müüs	mıyraGa

Tablo 3: Boynuz kelimesinin lehçelerdeki durumu

Eski Uygur Türkçesinde (**beñi>*) *méñi* “beyin” biçiminde rastlanan kelimedede de aynı durumun varlığı düşünülebilir. Kelimenin bazı Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir (Ercilasun vd., 1991, s. 64-65; Vasiliev, 1995, s. 33; Gürsoy-Naskali vd., 2007, s. 291-311; Arıkoğlu vd., 2001, s. 76; bk. Tablo 1):

TT	Az.	Trkm.	Özb.	Y. Uyg.	Tat.	Kaz.	Kır.	Baş.	Yak.	Al.	Tuv.	Hak.	Çuv.
beyin	beyin	beýni	miya	miyä	mi	mıy	mē	miyihı	meyii	mee	mee	mii	mime ⁵⁰

Tablo 4: Beyin kelimesinin lehçelerdeki durumu

3.2. /-m-, -m/ Foneminin Neden Olduğu Gerileyici Tam Benzeşme

/b-/>/m-/ genizsilleşmesinin bir diğer sebebi gerileyici tam benzeşmedir. Bununla birlikte Türkçede /b-/ sesinin /m/ foneminin tam benzeşmesine uğraması nadir bir ses hadisesidir. Bu duruma örnek olarak Dîvânü Lugati't-Türk'te “bamuk ~ bāmuq” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 572) olarak kaydedilen kelimenin -orta konum ünsüzü /-m-/’nin ve ilk hecedeki uzunluğun etkisiyle- Başkurt ve Tatar Türkçesinde “mamık” (Gülensoy, 2011, s. 685), Yeni Uygur Türkçesinde (Kâşgar ağzı) “mamuk” (Shaw, 2014, s. 185), Özbek Türkçesinde “momiq” (Begmetov vd., 2006-2008, s. 612), Çuvaş Türkçesinde “mamāk” (Paasonen, 1950, s. 86) hâline gelmesi örnek gösterilebilir.⁵¹ Yine Dîvânü Lugati't-Türk'teki [*büküm (etük)>*] *mükim (etük)* “kadınların giydiği

⁴⁹“mügüz (>müyüz)” yapısı A. Sertkaya’ya göre aykırı genizleşme (denalizasyon) yoluyla /-ŋ-/>/g/ değişimi yaşamıştır (2014, s. 4).

⁵⁰Ceylan ve Adamović, bu kelimenin Türk lehçelerinde türevleri görülen “beyin” kelimesiyle etimolojik olarak ilişkili olmadığı görüşünü savunmaktadır (Ceylan, 1997, s. 11-12).

⁵¹Birçok lehçede farklı varyantları olan “pamuk” kelimesi Farsça “panbûk”tan alıntılanmıştır (T. Tekin, 1997, s. 195). Kelime Dîvânü Lugati't-Türk'te “bamuk, bāmuq” şeklinde iki türeve sahiptir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 572).

ayakkabı” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 607) kelimesi de uzak tam benzeşme yoluyla /b-/>/m-/ değişmesine uğramıştır. Diğer bir örnek Volga Bulgar Türkçesinde kayda geçen *mēlim* “beşinci” kelimesidir. Burada son sesteki /-m/ fonemi, /b-/ sesinin genizsilleşmesine neden olmuştur (T. Tekin, 1988, s. 32; Ceylan, 1997, s. 12). Ayrıca giriş sesinde /b-/ sesini sistematik olarak /m-/ ve /p-/’ye dönüştüren Hakas Türkçesinde de bu ses hadisesine rastlanmaktadır. Hakas Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki “başmak” ve “parmak” isimleri kendilerine eklenen kalıplaşmış mastar ekindeki giriş ünsüzünün etkisiyle ilk seste /b-/>/m-/ gelişmesi göstermektedir. Bu kelimelerin Hakas Türkçesindeki şekilleri *maymah* “ayakkabı” ve *marmah* “parmak”tır (Gürsoy-Naskali vd., 2007, s. 296, 298). Yine Küerik Türkçesindeki *mermek* “başparmak” (Dağlı, 2019, s. 2216) kelimesinde de aynı duruma rastlanmaktadır.⁵²

3.3. Titreşime Bağlı Aşınma ve Ötümlülük Uyumu

Türkçede /b-/>/m-/ değişmesinin ortaya çıkış nedenlerinden bir diğeri titreşime bağlı aşınma ve ötümlülük uyumudur. Daha önce belirtildiği gibi /b/, dudakta oluşan ötümlü bir patlama ünsüzüdür. Bu durumda /b/’den sonra gelen ünsüzün diş eti veya diş eti-damak ünsüzü olması, /b-/ foneminin teşekkülünü zorlaştırmaktadır. Bu durumda /b-/ fonemi daha rahat boğumlanabileceği alofonlara ayrışmakta, bahsedilen şartlarda /b-/ , /d, (ş>j>) j, z/ (ötümlü ve sızıcı diş eti, üst diş eti ünsüzleri) ses grubundan sistematik olarak etkilenmektedir. Nitekim /d, (ş>j>) j, z/ ünsüzleri, ötümlü olmaları yönüyle /b/ ile benzerlik gösterir. Ancak diş etinde teşekkül etmeleri ve teşekkülleri sırasında dilin kullanılması nedeniyle /b-/’den sonra boğumlanmaları fonetik açıdan ekonomik değildir. Çünkü /b-/ boğumlandıktan sonra teşekkül noktasının dudaklardan diş eti ya da damağa kayması gerekmektedir. Bu fiziksel zorluğa bir de iki ünsüz arasındaki dar ünlüler eklenince bahsi geçen fonetik zorluk daha da artmaktadır. Aşağıda /b-/ foneminin dar bir ünlü ile beraber /-z/ ünsüzüne bağlandığı ET *buz* “buz” kelimesinin Türk lehçelerindeki durumu gösterilmiştir (Ercilasun vd., 1991, s. 66-67; Vasiliev, 1995, s. 44;

⁵²Özbek Türkçesindeki *boşmaldoq* “başparmak” (Yusupova, 2018, s. 72) kelimesinde de benzer bir duruma rastlanmaktadır. Bununla birlikte buradaki değişme iç sestedir ve kelime /-ş-/’nin alofonlaşmasının akıcı nöbetleşmelerle birleştiği zincirleme ses hadiselerini barındırmaktadır. İç ses hâline gelen /-b-/’nin burunsallık değeri arttıkça kendisinden önce gelen /-ş-/’nin ötümlülük derecesi de artmaya başlamıştır. Çünkü burun ünsüzleri boğumlanma açısından ünlülere çok benzemektedir (Kılıç, 2018, s. 263). /-ş-/ sesindeki bu durumun ortaya çıkardığı formant uyumsuzluğu neticesinde akıcı /-rm-/ ses grubu boğumlanma süresi daha kısa olan /-rd-/’ye dönüşmüştür (boğumlanma süreleri için bk. Şaylı vd., 2003, s. 25). Ayrıca “parmak” kelimesi için “Basınç Tasarrufu ve Akıcılık Uyumu” bahsine bakınız.

Kasapoğlu-Çengel 2004, s. 90; Arıkoğlu vd., 2001, s. 77; Paasonen, 1950, s. 100; bk. Tablo 1):

ET	TT	Az.	Trkm.	Sal.	Özb.	Y. Uyg.	S. Uyg.	Kır.	Füy.	Kaz.	Tat.	Çuv.	Hak.	Yak.
buz ~ muz ⁵³	buz	buz	buz (büz)	muzi ⁵⁴	muz	muz	pus	muz	buz	muz	boz	pär	pus	muus

Tablo 5: Buz kelimesinin lehçelerdeki durumu

Tablodan da görüleceği üzere “buz” kelimesi örneğindeki fonetik zorluğu; Karluk ve Kıpçak grubundaki lehçeler fonosemantik kaçınmanın da destekleyici etkisiyle genel olarak /b-/>/m-/ genizsileşmesiyle çözmüş, Batı Oğuz grubu ve Füyü Kırgız Türkçesi kelimenin Eski Türkçedeki fonolojisini korumuştur.⁵⁵ Bununla birlikte Kıpçak grubunda olmasına rağmen Tatar Türkçesi kelimedeki ünlüyü genişleterek⁵⁶ /b-/ sesini muhafaza etmiştir. Sarı Uygur ve Hakas Türkçeleri kelime sonundaki /-z/ fonemini ötümsüzleştirerek son sesteki yüksek frekansı kelime başındaki /b-/’yi ötümsüzleştirmek suretiyle ödünlemiştir. Genel Türkçedeki /z/ seslerinin Çuvaş Türkçesinde /r/ olmasının da etkisiyle bu lehçede genizsilleşme değil ötümsüzleşme hadisesi yaşanmıştır. Yine dar ünlüden sonra /-z-/ foneminin geldiği “buzacı” kelimesinde de benzer durumlar gözlemlenmektedir. Örneğin bu kelime Kırgız Türkçesinde “buzav”ın yanı sıra “muzoo”, Y. Uygur Türkçesinde ise “muzay” biçiminde yaşamaktadır (Özeren 2008, s. 17; Necip, 2016, s. 343).

Eski Türkçede sızıcılaşmakta olduğu anlaşılan /-d-/ sesinin gelişmesi sonucu günümüze gelen ikincil /-y-/ sesinin tekâmülünde de (iki ünlü arasında kalmaları veya kendilerinden sonra akıcı bir ünsüz gelmesi şartıyla) genizsilleşme hadisesine şahit olunabilmektedir. Bazı durumlarda dilde fazla tüketilmediğinden hâlâ yaşayan ünlü arası /d/ sesinde de aynı durum mevcuttur. Örneğin Türkiye Türkçesindeki *bıdık* “kısa ve tıknaz” kelimesinin Anadolu ağızlarında *mıdık* “cüce, kısa kalmış” (Isparta, Denizli, Manisa ağızları) ve hatta /-d-/ foneminin sızıcılaştığını gösteren *mızık* “ufak kalmış, büyümemiş meyve ya da tahıl” (Giresun ağızı) şekilleri vardır (Vardarlı, 1997, s. 3179, 3195).⁵⁷ /b-/ sesinin ardından yarı ünlü değerindeki /-y-/ ünsüzünü takiben dar bir ünlü gelmesi (“bıyık” kelimesi) ya da kelimenin içerisinde burun

⁵³Eski Uygur Türkçesinde “muz” şekli de kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2015, s. 133).

⁵⁴Kelimenin İngilizce transliterasyonuna ulaşılmıştır (Stuart, 1993, s. 52).

⁵⁵Fonosemantik kaçınmanın “buz” kelimesi üzerindeki etkisi için “Fonosemantik Kaçınma” bahsine bakınız.

⁵⁶Böylelikle /b-/ foneminin boğumlanabilmesi için gerekli süre sağlanabilmiştir.

⁵⁷İki dar ünlü arasında kalan /-d-/ sesi alofonlaşarak derecesi her ne olursa olsun bir miktar sızıcılaşma eğilimi gösterir.

ünsüzü bulunması (“bayram” kelimesi), bazı lehçelerde teşekkül sırasında oluşan basıncın azalıp havanın burundan boşaltılmasına neden olmaktadır. Örnek olarak “bıyık” kelimesinin lehçelerdeki durumu şu şekildedir (Ercilasun vd., 1991, s. 67-68; Vasiliev, 1995, s. 34; Paasonen, 1950, s. 89; bk. Tablo 1):

DLT	TT	Az.	Trkm.	Özb.	Y.Uyg.	Başk.	Kır.	Kaz.	Tat.	Al.	Yak.	Çuv.
bıdıķ	bıyık	bığ	myýk	miyiq	mıyık	mıyık	mıyık	mıyık	mıyık	mıyık	bitık	mıyih

Tablo 6: Bıyık kelimesinin lehçelerdeki durumu

Titreşime dayalı aşınma temelli /b-/>/m-/ değişmesinin son örneği ise /-ş-/ ve ikincil /-j-/ (IPA: /-ʒ-) sesiyle alakalıdır. Türkçede /ş/ fonemi kendisinden önce bir ünlü geldiğinde ötümlüleşme temayülü göstermektedir.⁵⁸ Bunun bir sonucu olarak ötümsüz /-ş-/ sesinin iki ünlü arasında kalarak ünlülerin ötümlülük derecesiyle alofonlaşması (ş>ɟ) ya da bu alofonlaşmanın tekâmül ederek ötümlü bir fonem olan /-j-/’ye dönüşmesi (ş>ɟ>j), tıpkı /z, (ɖ)>y/ ünsüzlerinin neden olduğu sızıcı etkiyi ortaya çıkarmaktadır. Bu durumda Altay (Teleüt ağızı dâhil) ve Tuva Türkçelerinde giriş sesinde /b-/>/m-/ değişmesi gözlenmektedir: Al. ve Tuv. *majak* “başak” (Dybo vd., 2015, s. 378; Elcan 2017, s. 125; Arıkoğlu, vd., 2003, s. 75), Al. *mejik* “beşik, tabut” (Gürsoy-Naskali & Duranlı, 1999, s. 133; Gülensoy, 2011, s. 135). Yine Yeni Uygur Türkçesinin Kâşgar-Yarkend ağızlarında ve Kırgız, Kazak ve Türkmen Türkçelerinde bulunan /-ş-/ foneminde meydana gelen alofonlaşma giriş sesindeki /b-/>/m-/ değişmesini tetiklemiştir: Y. Uyg. *maşak*, Kaz. *masak*, Kır. *maşak* “başak”, Trkm. *meşik* “beşik” (bk. Tablo 1). Bu duruma Türkiye Türkçesinde ise Farsça “bîşe” (Akalin vd., 2011, s. 1663) kelimesinden ödünçlenen “meşe” kelimesinde rastlanmaktadır.⁵⁹

3.4. Basınç Tasarrufu ve Akıcılık Uyumu

Türk lehçelerinin genelinde ötümsüz diş eti veya ötümsüz diş eti-damak ünsüzleri /b-/ foneminin ötümsüzleşmesine neden olur. Ancak özellikle ilk seste /p-/ sesine mesafeli duran Altay ve /b-/ fonemini mutlak surette dönüştürmek isteyen Hakas Türkçelerinde, büyük oranda sabit formant aralıklarına sahip olan akıcı ünsüzlerin desteğiyle ötümsüz ünsüzler de /b-/>/m-/ değişmesini tetiklenebilmektedir. Bu lehçelerde, /b-/ ile başlayan çok heceli

⁵⁸Rumeli ağızlarında da kendisinden önce ünlü geldiğinde /-ş-/ ünsüzünün /-j-/’ye dönüştüğü örnekler vardır. Örneğin Tekirdağ ili ağızlarındaki *hoş bulduk* (hoş bulduk>hojbulduk) ve *işgal* (işgal>ijgal) kelimelerinde (Tosun, 2018, s. 92) bu duruma rastlanmaktadır.

⁵⁹/b-/>/m-/ değişmesi konusunda Türkiye Türkçesi tutucu bir lehçe olmasına rağmen, bu örnekteki /-ş-/ sesinin kendisinden önce gelen uzun ünlünün de etkisiyle -gerileyici benzeşme yoluyla /b-/>/m-/ değişmesine tabi olduğu görülmektedir.

kelimelerde ötümsüz diş eti veya diş eti-damak ünsüzlerinin akıcı bir ünsüzle komşu olması, ünlü bağlantılı komşu olması (özellikle ara ünlünün dar ünlü olması) ya da bu akıcı ünsüzlerle aynı heceyi paylaşması durumlarında, akıcı /l, r/ fonemleri boğumlanma yolunu yumuşatır.⁶⁰ Böylelikle ağız içindeki basıncın azalmasıyla /b-/>/m-/ değişmesi ortaya çıkar. Bazen *Hak. malçah ~ palçah* “balçık” örneğinde olduğu gibi [m, p] kararsız alofonlaşma biçimlerine de rastlanır (Dybo vd., 2015; Gürsoy-Naskali vd., 2007):

TT	Al.	Hak.
balta	malta	maltı ~ paltı
balçık	tam eşdeğer yok ⁶¹	malçah ~ palçah
porsuk	borsık	morsıh
baldıran	baltırğan	maltırğan ~ paltırğan
burçak	mırçak “bezelye, nohut”	mırçah ~ pırçah “bezelye, nohut”

Tablo 7: Boğumlanma yolunun yumuşamasına bağlı örnekler

Basıncın tasarrufu temelinde oluşan değişimin öncelikli sebebi uzunluktur. Bu uzunluk asli olabileceği gibi birtakım ses olaylarının sonucunda da oluşabilir. Yine ünlüden sonra yarı ünlünün (/y/) gelmesi neticesinde de ünlünün boğumlanma süresi uzamaktadır. Nitekim boğumlanması için dudakta ciddi bir hava basıncı gerektiren /b-/ dudak ünsüzünden sonra uzun bir ünlünün sesletilmesi oldukça zordur. Çünkü uzun ünlülerin boğumlanması için normal ünlülere göre çok daha fazla havanın dışarıya itilmesi gerekir. Böylelikle /b-/ genizsil bir sese dönüştürülerek boğumlanma basıncından tasarruf edilir. Bu duruma Türkiye Türkçesinde “boyun” olarak sesletilen kelime örnek gösterilebilir. Yarı ünlü (/y/) ile birbirine bağlanmış ünlü grubunun kelime başındaki /b-/'yi zayıflattığı bu kelime, söz sonundaki /-n/ foneminin de etkisiyle Kazak Türkçesinde “moyın”, Kırgız Türkçesinde “moyun”, Tatar Türkçesinde ise “muyın” şeklindedir (Gülensoy, 2011, s. 164). Kelimenin fonetik açıdan tam diftonglaşmaya evrilen yapısı Sarı Uygur Türkçesindeki “moyin ~ moen ~ moın” (Gulcalı 2017, s. 135) kararsız geçiş yapılarını oluşturmuş, Yakut Türkçesinde ise “mooy” (Vasiliev, 1995, s. 40) hâlini almıştır. Bu duruma verilebilecek bir diğer örnek “böcek”tir. Räsänen ve Gülensoy’a göre kelimenin

⁶⁰Ötümsüz bir ünsüz akıcı bir ünsüzden sonra boğumlanırken ağızda bir miktar hava yitimi gerçekleşir, bu durumda ötümsüz ünsüz akıcı ünsüzün boğumlanmasını takiben kalan basıncı kullanmak zorunda kalır. Nitekim /r, l/ ünsüzleri /h, y/ ile birlikte Türkçedeki basıncı en düşük fonemlerdir (Saraç, 2010, s. 38).

⁶¹*balat, baalu* “çamurlu yer”

aslı “*böğ+çek”tir (Gülensoy, 2011, s. 169).⁶² Kelime kısa ünlü bulduğu lehçelerde /b-/li şekle sahipken “möcek (mōcek)” biçiminde uzun ünlü ile kullanıldığı Türkmen Türkçesinde ilk seste /m-/ ünsüzüyle sesletilmektedir (Ercilasun vd., 1991, s. 80-81). Yine Moğolcada *bağatur* “yiğit” (Lessing, 2003, s. 108) olarak yaşayan ve Türk lehçelerinde ikinci hece giriş ünsüzünün eriyerek ikincil bir uzunluk oluşturduğu “batur” kelimesinde de uzunluğa bağlı /b-/>/m-/ değişmesi yaşanmıştır: *Al. baatır ~ maatır*, *Hak. matır* “batur” (Gürsoy-Naskali & Duranlı, 1999, s. 33, 131; Gürsoy-Naskali vd., 2007, s. 298).⁶³ Uzun ünlüler /b-/>/m-/ değişmesi noktasında o denli etkilidir ki, bu değişme hususunda hiçbir eğilim göstermeyen Gagavuz Türkçesinde Farsça kökenli “bahāne” kelimesi /-h-/ sesinin tamamen erimesi ve ortaya çıkan asli olmayan uzunluk nedeniyle “maana”ya dönüşebilmiştir (Özkan, 1996, s. 75).⁶⁴

Hem titreyici hem de akıcı bir ünsüz olması nedeniyle çok kez ince sırada erime eğiliminde olan /-r-/ sesi de bazı durumlarda tıpkı yarı ünlü gibi davranmaktadır. Nitekim /-r-/ Türkçedeki en kısa boğumlanma süresine sahip seslerden biridir (Şayli & Arslan, 2003, s. 25). Bu nedenle ünlüler üzerinde uzatıcı etki gösteren /-r-/ kendisinden önce yuvarlak bir ünlünün geldiği ve ünlülerle kuşatıldığı durumda, giriş sesi /b-/nin boğumlanmasını zorlaştırmaktadır. Böylelikle “boru” kelimesi Özbek Türkçesinde *mo’ri* “dumanın çıkış yolu, baca” (Yusupova, 2018, s. 61) hâline gelirken “börü” kelimesi Altay Türkçesinde “möri” (Gülensoy, 2011, s. 174) hâlini almaktadır. Yine *burūt* “bıyık” kelimesi, Yeni Uygur Türkçesinde ilk sesteki /b-/yi korumuş ve “burut” olarak kullanılmıştır. Ancak bu kelime Kırgız Türkçesinde “murut”, Özbek Türkçesinde “murut ~ murt”, Kazak ve Türkmen Türkçelerinde “murt” hâline gelmiştir (Ercilasun vd., 1991, s. 67-68; Begmetov vd., 2006-2008, s. 647). Basınç tasarrufu ile ilgili en ilginç örneklerden biri de Aydın-Bozdoğan ağızındaki “māmak” (Korkmaz, 2017, s. 143) kelimesinde görülmektedir. Bu ağızda ET *barmak* “parmak” kelimesi /-r-/ sesinin oluşturduğu formant uyumsuzluğu sonucu eriyerek kendisinden önce gelen ünlüyü uzatmış, böylelikle giriş sesi ve ikinci heceye ait giriş ünsüzü iyice yakınlaşmıştır. Nitekim

⁶²DLT *bög* “örümcek” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 597).

⁶³Gülensoy kelimenin gelişmesini *bağatur>ba’atur>batur>bātur>batur ~ batır* şeklinde vermektedir (2011, s. 121). Eğer Tatar ve Başkurt Türkçelerinde “güzel” anlamına gelen “matur” kelimesinin “yiğit” anlamına gelen bu yapı ile etimolojik bağlantısı varsa, örnek olarak bu lehçelerdeki “matur” kelimelerinden de yararlanılabilir.

⁶⁴Bu kelimedeki /-h-/ aşınmasının izlerine hâlihazırda Anadolu ve Kıbrıs ağızlarında da rastlanmakta, birçok ağızda kelime “mahana, mahna” gibi biçimlerde sesletilmektedir (Çatal, 2012, s. 21; Vardarlı, 1997, s. 3106).

/-m-/’nin gerileyici tam benzeşme etkisi iyice artarak kelime “māmak” hâline gelmiştir.⁶⁵

Kendisinden önce gelen ünlü ile ulanarak boğumlanması sırasında geniş bir ağız açıklığı oluşan /-h-/ foneminden sonra formant aralığı sabit (akıcı) bir ünsüz geldiğinde tıpkı uzun ünlülerde görülen etki burada da ortaya çıkmaktadır. Bu hadise Türkiye Türkçesindeki “mıhlama” kelimesiyle açıklanabilir. Bu kelimenin türevlendiği yapı “buğulama” olup Anadolu ağızlarında muhtelif yemeklere ad olmakla birlikte “buğulama, buğlama, mıhlama, muhlama” şekillerine sahiptir. Kelime başındaki /b-/ görüldüğü üzere /-(u)h(l)-/’nin etkisiyle /m-/’ye dönüşmüş, “buğu” kelimesinin ikinci hece ünlüsünün erimediği ve /-ğ-/>/-h-/ akıcılılaşmasının yaşanmadığı örneklerde /b-/ sesi kendini muhafaza etmeyi başarmıştır.

3.5. İlerleyici Tam Benzeşme

Türkçede (özellikle Anadolu ağızlarında) giriş konumunda kullanılan ünsüzler bazı durumlarda kendisinden önce gelen kelimenin son sesinden etkilenebilmektedir. Buna örnek olarak Erzincan ili ağızlarında “bin lira” kelimesi “bin_nira”ya, “üç yüz” kelimesi ise “üç_cüz”e dönüşebilmektedir (Sağır, 1995, s. 119). Anadolu ağızlarında bu etkilenmeler sonucunda oluşan değişmelerden biri de /b-/>/m-/’dir. Bu ilerleyici benzeşmeye özellikle Uşak ili ağızlarında rastlanmaktadır. Örneğin bu ağızda “gelirim ben” ifadesi ilk kelimenin sonundaki /m-/ sesinin ilerleyici benzeşmeye dayalı etkisiyle “gelirim men” biçimine dönüşmektedir (Gülsevin, 2002, s. 58).

3.6. Fonosemantik Kaçınma

/b-/>/m-/ değişmesinin bir diğer sebebi semantik kaçınmadır. Fonosemantik kaçınma genellikle fonolojik açıdan formant uyumsuzluğu yaşayan ama değişme yoğunluğu bulunmayan hâllerin destekleyicisi olarak işlev görür. Yani fonosemantik kaçınmalar, mevcut durumda belki de hiçbir zaman bir değişmeyle sonuçlanamayacak alofonlaşmaları teşvik ederek dildeki olası anlam/yapı çatışmalarını önler. Buna Türk lehçelerinin çoğunluğunda “ol-“ fiilinin “bol-“ şeklinde telaffuz edilmesine rağmen *bol* “yeteri kadar, çok, geniş” kelimesinin Oğuz grubu hârici Türk lehçelerinin çoğunluğunda /m-/ giriş sesiyle söylenmesi örnek gösterilebilir (bk. Ercilasun vd., 1991, s. 76-77). Haddizatında yuvarlak bir ünlüden sonra sabit formanta sahip akıcı bir ünsüzün gelmesi (basınç tasarrufu) nedeniyle /m-/leşme eğilimi göstermesi mümkün olan *bol* “yeteri kadar, çok, geniş” kelimesinde *bol-* “ol-“ (bk. Tablo 1) fiiliyle olan fonetik benzerlik neticesinde bu eğilimin daha da genişlediği görülmektedir.

⁶⁵ Ayrıca gerileyici benzeşmenin etkisinin görüldüğü “burun” kelimesinde de akıcılık uyumu diğer bir tetikleyicidir (bk. Genizsil Ünsüzlerin Gerileyici Yarı Benzeşmesi).

Fonosemantik kaçınma, daha önce bu makalede “titreşime bağlı aşınma ve ötümlülük uyumu”na örnek olarak gösterilen “buz” kelimesinde yaşanan genizsilleşme hadisesinin de tetikleyici unsurlarındandır. Özellikle Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinin genelinde “boz-“ fiili Türkiye Türkçesi ve diğer birçok lehçenin aksine dar-yuvarlak ünlülüdür (bk. Ercilasun vd., 1991, s. 80-81). Bu durumda “boz-“ fiili ile “buz” ismi arasında oluşacak fonetik benzerlikten kaçınma eğilimi, Karluk ve Kıpçak grubunun “buz” ismini “muz” biçimine dönüştürmesinde etkili olmuştur.

Fonosemantik kaçınmaya maruz kalan kelimelerden biri diğeri ise Anadolu ağızlarında yaygın olarak *malak* ~ *balak* ~ *palak* türevleriyle rastlanan ve manda, köpek, tavşan, kuş, inek, domuz, güvercin ve ayı gibi hayvanların yavruları için kullanılan sözcüktür (Tor, 2011, s. 1766-1769). Nitekim Eski Anadolu Türkçesinde “balak” (Tor, 2011, s. 1766) biçimindeki bu kelime Anadolu ağızlarında yalnızca /b-/>/m-/ değil /b-/>/p-/ değişmesine de maruz kalmıştır. Bu durum, Anadolu ağızlarının hayvan yavruları için “balak” türevini kullanma konusundaki çekincesini ortaya koymaktadır. Bunun sebebi “balak” ve “bala” kelimelerinin insan yavrusu için de kullanılması olmalıdır.⁶⁶ Nitekim Anadolu ağızlarında “malak” ve “palak” kelimelerinin tombul çocuklar için sınırlı kullanımı dışında, insan yavrusu için birebir kullanımı yoktur.

Sonuç

Dil bilimi literatüründe genizsilleşme ve burun uyumu gibi kavramlarla ifade edilen fonolojik hadisenin içerisinde değerlendirilen /b-/>/m-/ değişmesi, Türk lehçelerinde sık görülen ses hadiselerindendir. Bu değişme hususunda Türk lehçeleriyle ilgili şu yargı ve tespitlere ulaşılabılır:

1. /b-/>/m-/ gelişmesi her ne kadar Türk lehçeleri için genişleme gösteren bir ses hadisesi olsa da aslında lehçelerin çoğunluğunda /b-/ korunumu hâlâ çok kuvvetlidir. İçerisinde /n, ŋ, ɲ/ bulunan kelimeler bu genellemenin dışındadır. Çünkü bu sesler /b-/>/m-/ gelişmesi için çok güçlü tetikleyicilerdir.

2. /b-/>/m-/ değişmesiyle ilgili lehçe gruplarının gösterdiği eğilimlere geniş bir pencereden bakıldığında, aynı gruba dâhil olan lehçelerin /b-/>/m-/ değişmesine olan yatkınlıkları açısından büyük ölçüde tutarlılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Hatta /b-/ sesinin bazı kelimelerdeki gelişmesi gruplar arasında ayırım ve gruplandırılma yapmaya elverişlidir. Bununla birlikte /b-/ foneminin gelişmesi hususunda genel resme değil, tek tek kelimelere bakılmaya devam

⁶⁶Benzer bir durum “çocuk” kelimesinde de yaşanmıştır. Eski Türkçede “domuz yavrusu” anlamına da gelen bu kelime “insan yavrusu” anlamını karşılamaya devam ettikçe kelimenin “domuz yavrusu” anlamı tamamen yok olmuştur (Aydemir 2018, s. 9-12).

edildiğinde lehçe grupları bazında keskin hatlarla çizilmiş, tam kararlılık gösteren bir algoritma bulunamayacaktır.

3. /b-/>/m-/ değişmesi Türk lehçelerinde hâlihazırda canlıdır. Nitekim buna bağlı olarak /b-/ foneminin aynı lehçe içerisinde alofonlaşması da sık rastlanan bir durumdur.

4. /b-/ sesindeki gelişmeyle ilgili ikili lehçe mukayeselerinde birçok kez fonetik bir asimetrinin bulunduğu görülür.

5. Örneklemdaki verilere göre, genel anlamda Kıpçak ve Sibiryâ grupları bu değişmeye en yatkın lehçeleri barındırır. Karluk grubu ise giriş sesindeki bu değişmeye Kıpçak ve Sibiryâ lehçelerinden daha az, Oğuz lehçelerinden ise daha fazla yönelim göstermektedir.

6. Oğuz grubu ve Çuvaş Türkçesi genel anlamda /b-/>/m-/ değişmesine diğer lehçelere nazaran daha kapalıdır. Bununla birlikte /b-/’yi ötümsüzleştirme temayülü ağır basan Çuvaş Türkçesinde *mîy* “boyun”, *mîyraGa* “boynuz” gibi kelimelerin art zamanlı morfolojilerinde genizsil özellik gösteren fonemlerin olması, bu lehçede /b-/>/m-/ gelişmesinin kısıtlı da olsa görülebilmesini sağlamıştır.

7. Oğuz grubunda Türkiye ve Gagavuz Türkçelerinin ölçünlü dilleri /b-/>/m-/ değişmesine diğer grup üyelerine göre dirençlidir. Türkiye ve Gagavuz Türkçelerindeki /b-/>/m-/ değişmesine karşı direncin en önemli kanıtı diğer Türk lehçelerinin aksine “ben” zamirinin giriş sesindeki /b-/ ünsüzünün Anadolu ağızlarının ekseriyeti de dâhil olmak üzere bu iki lehçede korunmasıdır. Oğuz grubu açısından bakıldığında kademeli olarak Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde artan genizsilleşme bu iki lehçeyi genizsilleşme açısından Oğuz dışı lehçelerle bir nebze yakınlaştırmaktadır.

8. Türkçede /b-/>/m-/ değişmesi sonucunda oluşan genizsilleşmeye sebep olan temel etkileşim sesleri /(d>) y, ğ, g, (ş>j>) j, k, k, l, m, n, ŋ, r, z’dir. Bunun yanında ünlülerdeki uzunluk ve nadiren de ötümsüz sesler fonetik tetikleyicilere dönüşebilmekte; bazen değişmenin birden fazla nedeni de olabilmektedir. Nitekim bu fonolojik/fonetik gelişmenin oluşmasında altı farklı neden vardır:

Türk Lehçelerindeki /b-/>/m-/ Değişmesinin Fonetik Açıdan İncelenmesi

Hadise	Neden Olan Ses Kadrosu	Görüldüğü Alan	Örnekler
Genizsil ünsüzlerin gerileyici yarı benzeşmesi	/ğ, g) ⁶⁷ , k, k, n, ŋ, ŋ/	* Tüm lehçe gruplarında görülür. * Oğuz ve Çuvaş lehçelerinde yaygınlığı daha azdır. * Türkiye ve Gagavuz Türkçeleri diğer tüm lehçelere göre /b-/>/m-/ değişmesine karşı çok dirençlidir. Nitekim bu iki lehçede 1. kişi zamirinin giriş sesi genizsilleşmemiştir.	<i>maŋa</i> “bana”, <i>men</i> “ben”, <i>meŋ</i> “ben, benek”, <i>meŋgi</i> “ebedi”, <i>meŋiz</i> “beniz”, <i>meŋzet-</i> “benzet-”, <i>min-</i> “bin-”, <i>miŋ</i> “bin”, <i>miŋgü</i> “binek hayvanı”, <i>moŋçuq</i> ~ <i>muŋçuğ</i> “boncuk, inci”, <i>muŋkeder</i> , <i>bunalım</i> ”, <i>müŋgre-</i> “böğür-“ (Örneklerin tamamı Eski Türkçeden alınmıştır.)
/-m-, -m/ foneminin neden olduğu gerileyici tam benzeşme	/m/	/-m-, -m-/ fonemlerinin kelime içindeki durumuna bağlı olarak bu makalede Başkurt, Tatar, Hakas, Yeni Uygur (Kâşgar ağzı) ve Volga Bulgar Türkçelerindeki bazı örnekler saptanmıştır.	Başk., Tat. <i>mamık</i> ve Y. Uyg. (Kâşgar ağzı) <i>mamuq</i> “pamuk” Hak. <i>maymah</i> “ayakkabı” ve Hak. <i>marmah</i> “parmak”
Titreşime bağlı aşınma ve ötümlülük uyumu	/d (<y), j, ş, vez/ (ötümlü-sızıcı diş etil ünsüzleri)	Bu gelişmeye, genellikle Karluk, Kıpçak ve yer yer kuzey lehçelerindeki sınırlı bir kelime kadrosunda rastlanır. Ayrıca bu gelişme ölçünlü Türkiye Türkçesindeki “meşe” kelimesinde ve Rumeli ağızlarında da görülür.	Özb., Y. Uyg., Kır., Kaz., Yak., Sal <i>muz</i> “buz” Kaz. <i>meyram</i> , Kaz. <i>mayram</i> “bayram” Alt. <i>mejik</i> , Trkm. <i>meşik</i> “beşik, tabut” Far. <i>bīše</i> > TT <i>meşe</i>
Basınç tasarrufu ve akıcılık uyumu	/l, r/ ve uzun ünlüler	Lehçelerin birçoğunda rastlanabilen bir hadisedir.	Al. <i>malta</i> , Hak. <i>malı</i> “balta” Al. <i>möri</i> “börü” TT <i>mıhlama</i> “bir yemek çeşidi”
Genizsil ünsüzlerin ilerleyici tam benzeşmesi	/m/	Anadolu ağızlarındaki bazı örnekler tespit edilmiştir.	Uş. ağ. <i>gelirim men</i> “gelirim ben” vb.
Fonosemantik kaçınma	-	Evrensel bir gramatik hadisedir.	EAT <i>balak</i> > TT <i>malak</i> “manda yavrusu” Bask., Tat. <i>mul</i> , Kaz., Kır., Özb., Trkm., Y. Uyg. <i>mol</i> “bol”

Tablo 8: Türk lehçelerinde /b-/>/m-/ değişmesi

⁶⁷ -ng- fonemik birleşmesi vasıtasıyla

KAYNAKÇA

- 📖 Akalın, Ş. H. vd. (2011). *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Akın, C. (2011). Kırgız Türkçesinde Alıntı Kelimelerdeki Ses Değişimleri. *Turkish Studies*, 6 (1), 621-635.
- 📖 Arıkoğlu, E. & Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Aripov, M., Norov, A. & Abdurakhmonova, N. (2019). Composing Modification of the Uzbek Phonetic Alphabet Based on International Phonetic Alphabet. *International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 6, 10731-10735.
- 📖 Ata, A. (2002). *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Kebikeç.
- 📖 Atıcı, A. (2015). *Sungur Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi*. Konya: Eğitim.
- 📖 Atkinson, Q. (2011). Phonemic Diversity Supports a Serial Founder Effect Model of Language Expansion from Africa. *Science*, 332 (6027), 346-349.
- 📖 Atmaca, E. (2012). Kazak Türkçesinin Söz Varlığındaki Rusça Alıntılar ve Ses Değişimleri. *Turkish Studies*, 7 (3), 275-298.
- 📖 Bayniyazov, A., Bayniyazova, J. & Koç, K. (2019). *Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Begmetov, Z., Madvaliyev, A., Mahkamov, N., Mirzayev, T., Toxliyev, N., Umarov, Z., Hudoyberganova, D. & Hociyev, A. (2006-2008). *Özbek Tilining İzâhli Luğâti*. Özbekistan Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navaiy Namidagi Til va Adabiyat İnstitutı, Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi Davlat İlmıy Naşriyatı.
- 📖 Boer, B. (2001). The Origins of Vowel Systems. *Studies in the Evolution of Language*, 1, Oxford University Press.
- 📖 Brown, S. (2017). The Distribution of Phoneme Inventory and Language Evolution. *Cultural Anthropology and Ethnosemıotıcs*, 3, 22-34.
- 📖 Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Calerendon.
- 📖 -----. (2017). *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*. Fatma Kömürcü (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Crystal, D. (2018). *Dilin Kısa Tarihi*. Tufan Göbekçin (Çev.). İstanbul: Alfa.
- 📖 Cohn, A. (1993). Nasalisation in English: Phonology or Phonetics. *Phonology*, 10 (1), 43-81.

- 📖 Çatal, A. (2012). *Kıbrıs Türk Ağzları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa.
- 📖 Dağlı, H. (2019). Türk Lehçelerinde İnsan Anatomisi ve Fizyolojisine Bağlı Terimlerin Fonetik Değişmeleri Üzerine. *International Social Sciences Studies Journal*, 5 (34), 2200-2222.
- 📖 Daşdemir, M. (2008). Anadolu Ağzlarında Çekimli Yapılarda Ortaya Çıkan /+En/ Eki ve Buna Bağlı Ses Değişmeleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, 1-16.
- 📖 Deshpande, O., Batzoglou, S., Feldman, M. & Cavalli-Sforza, L. (2008). A Serial Founder Effect Model for Human Settlement out of Africa. *Biological Sciences*, 276, 291-300.
- 📖 Dwyer, A. (2007). Salar: A Study in Inner Asian Language Contact Processes Part I: Phonology. *Turcologica*, 37 (I), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- 📖 Dybo, A., Chumakaev, A. E., Mayzina, A. N., Ozonova, A. A. & Almadakova, N. D. (2015). *Russko-Altayskiy Slovar'*. Gorno-Altaysk: Nauchno-Issledovatel'skiy Institut.
- 📖 Eckmann, J. (1988). Çağatayca. Mehmet Akalın içinde (Ed.), *Tarihî Türk Şiveleri* içinde (s. 211-245). 2. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- 📖 ----- (2007). *Çağatayca El Kitabı*. Günay Karaağaç (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Ege, P. (2010). Türkçe'deki Ünsüzlerin Edinimi: Bir Norm Çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 25 (65), 16-34.
- 📖 Elcan, Abdullah (2016). *Altay Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Karşılaştırmalı Ses ve Şekil Bilgisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ardahan Üniversitesi, Ardahan.
- 📖 Elcan, A. (2017). Altay Türkçesinin Ayırt Edici Ses Bilgisi Özellikleri. *Karadeniz*, 15, 117-129.
- 📖 Emes, Y., Aybar, B. & Yalçın, S. (2011). On the Evolution of Human Jaws and Teeth: A Review. *Bulletin of the International Association for Paleontology*, 5 (1), 37-47.
- 📖 Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Ercilasun, A. B., Aliyev, A., Şayhulov, A., Kajibek, E. Z., Ulu, K. K., Yusuf, B., Göklenov, C., Mahpir, V. U. & Çeçenov, A. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. 2 Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- 📖 ----- & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşkarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- 📖 Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- 📖 Ergin, M. (2008). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Bayrak.
- 📖 Erkan, M. (2015). Kırım Tatar Türkçesi Grameri ve Türkiye Türkçesi Grameri Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (37), 112-129.
- 📖 Erol-Balaban, M. (2018). *Hızlı Üst Çene Genişletmesinin Nazometrik Sesler Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi). Selçuklu Üniversitesi, Konya.
- 📖 Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Gabain, A. V. (1988). Codex Cumanicus'un Dili. Mehmet Akalın içinde (Çev. & Ed.), *Tarihî Türk Şiveleri* (s. 67-109). Ankara: Türk Dili Araştırma Enstitüsü.
- 📖 ----- (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Mehmet Akalın (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Grijzenhout, J. (2011). Consonant Mutation. Marc van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elizabeth Hume & Keren Rice (Ed.), *The Blackwell Companion to Phonology* içinde (s. 1537-1558). West Sussex: Blackwell Publishing.
- 📖 Golding-Kushner, K. & Shprintzen, R. (2011). Velo-cardio-facial Syndrome. *Treatment of Communication Disorders*, Vol. 2, Oxford: Plural Publishing.
- 📖 Gulcalı, Z. (2017). Sarı Uygurcadaki Ses Değişmeleri Üzerine. *Türk Dünyası*, 4, 121-158.
- 📖 Güldemir, O. (2014). Orta Asya'dan Cumhuriyet Dönemine Türk Mutfağındaki Yemeklerin Değişimi: Yazılı Kaynaklar Üzerinden Bir Değerlendirme. VII. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi (Basılı Bildiri Metni), 346-358.
- 📖 Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Gülsevin, G. (2002). *Uşak İli Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 ----- (2013). Ses Bilgisinde 'Çevre Şartı' Kavramı ve Ağız İncelemelerindeki Önemi. *Turkish Studies*, 8 (9), 49-62.
- 📖 Gülsevin, S. (2013). Karay Türkçesinin Kendine Has Özellikleri ve Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri. *Karadeniz Araştırmaları*, 36, 207-222.
- 📖 ----- (2016). *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Gürsoy-Naskali, E. & Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- , Butanayev, V., İsin, A., Şahin, L. & Koç, A. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaiser, E. (2014). *Nasal Spreading in Paraguayan Guarani: Introducing Long-distance Continuous Spreading*. Amerindia.
- Kara, M. (2007). Türkmen Türkçesi. Ahmet Bican Ercilasun içinde (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 231-290). Ankara: Akçağ.
- Kasapoğlu-Çengel, H. (2004). Fü-yu Kırgızcasının Ses Özellikleri. *Türkbilig*, 7, 87-100.
- Kılıç, M. A. (2018). Türkçedeki Burun Ünsüzlerinin Akustik Özellikleri. *Turkish Studies*, 13 (12), 259-271.
- Kireççi, M. A. & Tezcan, S. (2015). *Kırım'ın Kısa Tarihi*. Ankara: SFN.
- Kirişçi, F. (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kocasavaş, Y. (2004). *Türkçede Şahıs Zamirleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Koç, K., Bayniyazov, A. & Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1995). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- , (2007). Anadolu ve Rumeli Ağzlarının Dayandığı Temeller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 55 (2007/1), 87-110.
- , (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kummer, Ann (2006). Resonance Disorders and Nasal Emissions Evaluation and Treatment Using 'Low Tech' and 'No Tech' Procedures. *ASHA Leader*, 11 (2), 4-26.
- Kurt, B. & Demir, N. (2016). Gagauz Öğrencilerin Türkiye Türkçesi Konuşma Becerisinin Değerlendirilmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 14 (2), 69-88.
- Lessing, F. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük 1-2*. Günay Karaağaç (Çev.). 2 Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Lieberman, A., Cooper, F., Shankweiler, D. & Studdert-Kennedy, M. (1967). Perception of the Speech Code. *Psychological Review*, 74 (6), 431-61.
- Macchiarelli, R. & Bondioli, L. (1986). Post-pleistocene Reductions in Human Dental Structure: A Reappraisal in Terms of Increasing Population Density. *Human Evolution*, 1, 405-417.

- 📖 Malkoç, E. (2018). *Divânu Lûgati't-Türk ile Hakas Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ardahan Üniversitesi, Ardahan.
- 📖 Necip, E. N. (2016). *Uyghurche-Türkche Lughet*. İklik Kurban (Çev.). Şangay.
- 📖 Mansuroğlu, M. (1988). Eski Osmanlıca. Mehmet Akalın içinde (Ed.), *Tarihî Türk Şiveleri* (s. 247-276). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- 📖 Orucov, Ə., Abdullayev, B. & Rəhimzadə, N. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*. 4 Cilt, Bakı: Şərk-Qərb.
- 📖 Öner, M. (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Özcan, A. O. & Özcan, F. (2014). Türk Çocuklarının Ses Gelişim Özellikleri ve İlk Okuma Yazma Öğrenme. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 67-86.
- 📖 Özdemir, H. (2015). Nazal Ünlü ve Zamir N'si Üzerine. *Sobider*, 4, 130-139.
- 📖 Özeren, M. (2008). *Kırgız Türkçesinde Ünsüzler ve Ünsüz Olayları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- 📖 Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Paasonen, H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü*. İstanbul: İsmail Horoz.
- 📖 Sağır, M. (1995). *Erzincan ve Yöresi Ağzıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Saraç, E. T. (2010). *Türkçe Fonemlerin Ünlü-Ünsüz Kombinasyonlarında Nazalite Değerlendirmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- 📖 Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Fikret Yıldırım (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Stuart, K., Quanlin, M. A., Wanxiang, M. A. & Zhicheng, M. A. (1993). Salar Language Materials. *Sino-Platonic Papers*.
- 📖 Serebrennikov, B. & Gadjeva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*. Tefik Hacıev & Mustafa Öner (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Sultanzade, V. (2016). Bir Daha Zamir N'sinin Kökeni ve Nazal Ünlü Hakkında. *Dil Araştırmaları*, 18 (Bahar), 7-16.
- 📖 Şayli, Ö. & Arslan, L. (2003). Türkçe'deki Seslerin Süre Özellikleri. *Dilbilim Araştırmaları*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 15-26.
- 📖 Tekin, T. (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 ----- (1995). *Türkoloji Eleştirileri*. *Dil ve Edebiyat Dizisi*, Ankara: Simurg.

- , Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Simurg: Ankara.
- (2013). Türkçe İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine. Gökçen Bilgin (Çev.). *Dil Araştırmaları*, 13, 158-162.
- (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Tolkun, S. (2015). Türk Dünyası Ortak Türküleri 3: Karakaş. *Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu Armağanı*, 403-425.
- (2019). Türkçede Nadir Görülen Bir Kelime Türetme Yolu: Eklerin Kelimeleşmesi. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 1596-1610.
- Tor, G. (2011). Anadolu Ağzlarında Yavru Adları. 38. *ICANAS*, 4, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1749- 1829.
- Tosun, İ. (2018). Tekirdağ Merkez İlçe Ağzında Alıntı Kelimeler. *Diyalektolog*, 19, 77-103.
- Uygur, C. V. (2007). Karakalpak Türkçesi. Ahmet Bican Ercilasun içinde (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 543-622). Ankara: Akçağ.
- Vardarlı, E., Ülkütaşır, Ş. & Ün, A. (1965). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, erişim (web): <https://sozluk.gov.tr/> (27.03.2020).
- (1997). *Derleme Sözlüğü*. 12 Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Walker, R. (2000). Yaka Nasal Harmony: Spreading or Segmental Correspondence?. *Proceedings of the Twenty-Sixth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, General Session and Parasession on Aspect*, 321-332.
- (2011). *Nasal Harmony*. Marc van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elizabeth Hume & Keren Rice (Ed.) West Sussex: Blackwell Publishing, 1-28.
- Yazıcı-Ersoy, H. (2007). Başkurt Türkçesi. Ahmet Bican Ercilasun içinde (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* içinde (s. 749-810). Ankara: Akçağ.
- (2007b). Yeni Uygur Türkçesi. Ahmet Bican Ercilasun içinde (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* içinde (s. 429-480). Ankara: Akçağ.
- Yıldız, H. (2016). Eski Türk Runik Yazısında [NY] Ligatürünün Kökeni ve /ń/ Sesi Üzerine. *III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu (Bildiri Kitabı) I*, Bakü, 303-308.
- Yıldız, O. (2017). Mirza Cihânşâh Hakîkî'nin Dili Üzerine Notlar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17 (2), 193-212.

- 📖 Yudahin, K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 Zieme, P. (1997). Silk and Wad in Old Turkish Terminology. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 149-155.
- 📖 Zimmer, K. & Orgun, O. (1999). Turkish. *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*, Cambridge: Cambridge University Press, 154–158.

Kısaltmalar

Al.	Altay Türkçesi
Ar.	Arapça
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
Far.	Farsça
Füy.	Füyu Kırgız Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi
IPA	Uluslararası Fonetik Alfabe
Kaz.	Kazak Türkçesi
Kır.	Kırgız Türkçesi
Orkh.	Orkhon Turkish
O. Uyg.	Old Uyghur Turkish
Özb.	Özbek Türkçesi
Rus.	Rusça
S. Uyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Sal.	Salar Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TT	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Uş. ağ.	Uşak ili ağızları
Uş. dia.	Uşak province dialects
Y. Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi
Yak.	Yakut Türkçesi